

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

Themanummer: Amarna

47,1-2
2001

LEIDEN 2001

EX ORIENTE LUX

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opendakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Drs. F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Dubbelbeeld van Meryre en Inyoeia uit hun nieuw ontdekte graf in Saqqara. Foto RMO. Zie het artikel van R.VAN WALSEM in dit nummer

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Scene op de westmuur van het graf van Meryre in Saqqara in duidelijke Amarna-stijl.
Zie het artikel van R. VAN WALSEM.

INHOUD

Van de redactie	2
Personalia Orientalia	3
De religie van Achnaton	J.F. BORGHOUTS 5
Hoe bestuurt een ketter zijn land?	BEN HARING 36
De internationale betrekkingen in de Amarna-periode	WILFRED VAN SOLDT 53
Sporen van een revolutie in Saqqara	RENÉ VAN WALSEM 69
Toetanchamon: De contrarevolutie van een kind ..	JACOBUS VAN DIJK 90
Bibliografie: gebruikte afkortingen	111

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 50,- per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 25,-. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingenprogramma); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phœnix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Het verheugt de nieuwe redactie aan het begin van haar werkzaamheden een dubbeldik themanummer te kunnen aanbieden over de Amarna-periode. De tentoonstelling en de studiedagen in Leiden over “De Farao’s van de Zon” en “De kleren van Toetanchamon” liggen nog vers in het geheugen. Een aantal van de lezingen die op de studiedagen gehouden zijn, werden voor dit themanummer bewerkt, aangevuld met een artikel over de jongste opgravingen in Saqqara. Het eerste artikel behandelt de godsdienst en geschiedenis, waarna bijdragen komen over het landsbestuur, de internationale betrekkingen, het grafritueel en tenslotte over de afloop van deze periode.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 12 december 2000 nam Prof. dr. K.R. VEENHOF officieel afscheid als hoogleraar in de talen en geschiedenis van Babylonië en Assyrië aan de universiteit van Leiden met het afscheidscollege “Recht en gerechtigheid in Babylonië”. Veenhof is vanaf 1981 werkzaam geweest als hoogleraar, eerst binnen de zelfstandige vakgroep Assyriologie, later in de sectie Assyriologie van TCNO. Veenhof is een gepassioneerd beoefenaar van de Assyriologie, die er tevens van doordrongen is dat je je als assyrioloog niet alleen moet richten tot collega’s of studenten, maar vooral ook daarbuiten moet laten zien, hoe mooi en rijk het onderzoeksgebied van de assyriologie is. Juist door zijn enthousiasme voor het vak heeft hij bij velen de belangstelling weten te wekken voor het Oude Nabije Oosten.

Als vakman is hij zeer breed georiënteerd. In zijn publicaties beperkt hij zich beslist niet alleen tot Mesopotamië, het hele Oude Nabije Oosten heeft zijn belangstelling. Veenhof is vooral specialist op het gebied van de Oud-Assyrische handelskoloniën, de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten en het oud-oosterse recht, maar uit zijn publicaties in *Phoenix* vanaf 1963 blijkt, dat hij zich ook heeft ingewerkt in de archeologie van het Nabije Oosten, de studie van de West-Semitische talen, het Oude Testament en de geschiedenis van Egypte en Anatolië.

Als collega’s en vrienden mochten wij hem de feestbundel *Veenhof Anniversary Volume. Studies Presented to Klaas R. Veenhof on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday* (onder redactie van W.H. van Soldt, J.G. Dercksen, N.J.C. Kouwenberg en Th.J.H. Krispijn) aanbieden als blijk van onze waardering voor wat hij voor ons en de assyriologie heeft betekend. Veenhof heeft altijd een grote verantwoordelijkheid gevoeld voor de organisatie en verbreiding van het vak. Hij heeft daarom dan ook vele bestuursfuncties binnen en buiten de universiteit op zich genomen en geeft nog steeds leiding aan de organisatie van de ‘Rencontre Assyriologique Internationale’. Als redacteur van *Phoenix* en het Jaarbericht en als voorzitter van *Ex Oriente Lux* heeft hij de verbreiding van de kennis van het Oude Nabije Oosten sterk bevorderd en telkenmale via zijn functies binnen het NBG en de opleiding van predikanten in de Nederlands Gereformeerde Kerk het belang van de assyriologie voor de studie van het Oude Testament aangetoond. (Th.J.H. Krispijn).

Op 15 december 2000 nam Prof. dr. J.C. DE MOOR afscheid als hoogleraar in het Hebreeuws, de Israëlitische oudheden, Semitische talen en Cultuurgeschiedenis van het Nabije Oosten aan de Theologische Universiteit te Kampen. In 1962 werd hij te Kampen aangesteld als docent Semitische Talen, in 1965 werd hij lector en in 1971 hoogleraar. In zijn afscheidscollege met de titel *Geen theologie zonder Hebreeuws* voerde De Moor een pleidooi voor het handhaven van het Hebreeuws in de theologische studie. Hij liet zien dat minieme verschillen in de vocalisatie van een Hebreeuws woord soms grote gevolgen voor de exegese kunnen hebben. Als voorbeelden gaf hij Ps. 23:6 (*verblijven* of *terugkeren*?) en Micha 7:10 (is ‘uw God’ tot een man of een vrouw gezegd?). De Moor, die in zijn onderzoek als een der eersten gebruik maakte van computers (o.a. resulterend in de uitgave van de *Liedboekconcordantie* en de *Bilingual Conconcordance to the Targum of the Prophets*) maakte bij zijn afscheidscollege nuttig gebruik van via computer en

beamer geprojecteerde beelden. De Moor heeft honderden beginnende theologiestudenten vertrouwd gemaakt met het Bijbels Hebreeuws en begeleidde een 12-tal promovendi, van wie velen inmiddels werkzaam zijn aan diverse theologische faculteiten. De hoofdgebieden waarop De Moor publiceerde zijn het Ugaritisch, de structurele analyse van oudoosterse poëzie ('Kamper School') en de Targum. Zijn *opus magnum* is *The Rise of Yahwism: The Roots of Israelite Monotheism* (Leuven 1992, 2e dr. 1997). Ter voortzetting van de door De Moor ontwikkelde onderzoekstraditie in Kampen is een UHD-post Semitica (i.p.v. de persoonsgebonden hoogleraarspost) opgenomen in de personeelsformatie. Op deze post is inmiddels benoemd Dr. J.W. Wesselijs.

Op 26 april 2001 promoveerde Prof. G. KWAKKEL aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *According to my righteousness. Upright behaviour as grounds for deliverance in Psalms 7, 17, 18, 26 and 44*. Promotor was Prof. Dr. E. Noort. In dit proefschrift wordt de vraag aan de orde gesteld wat de strekking is van de passages in een aantal psalmen, waarin getuigenis afgelegd wordt van het eigen goede gedrag tegenover God of tegenover medemensen. Sommige oudtestamentici aan het begin van de afgelopen eeuw hebben deze passages getypeerd als uitingen van eigengereidheid. Die visie werd in de latere wetenschappelijke discussie afgewezen, maar een algemeen aanvaarde interpretatie voor deze passages is daarbij niet geboden. Prof. Kwakkel heeft vijf psalmen geanalyseerd, waarin de beschrijving van het eigen goede gedrag een belangrijke plaats inneemt. Eerst zijn drie psalmen onderzocht waarin de psalmist zijn eigen leven in gevaar ziet door het optreden van vijanden met valse aanklachten (Ps. 7) of door bedreigingen (Ps. 17) of doordat hij vreest gerekend te worden tot zondaars (Ps. 26). Deze drie psalmen zouden elementen bevatten die erop wijzen dat zij oorspronkelijk gebruikt zijn in het kader van een godsgericht waaraan vals beschuldigde mensen zich moesten onderwerpen. Op grond van een evaluatie van theorieën over de vorm van een godsgericht in Oud-Israël en in de Umwelt moet echter geconcludeerd worden dat het niet waarschijnlijk is dat in de tempel in Jeruzalem dergelijke gerichten uitgeoefend werden. Ps. 44 is een collectieve psalm, waarin het volk God oproept hen te redden uit de nood. In Ps. 18 – in de huidige vorm een koningspsalm – dankt de ik-figuur YHWH voor zijn verlossing tegen vijanden. Deze vijf psalmen veronderstellen verschillende situaties, maar zij hebben gemeen dat zij spreken van bedreiging. Er wordt steeds onderscheid gemaakt tussen twee typen mensen, degenen die wel en degenen die niet trouw zijn aan YHWH. De psalmisten getuigen ervan dat zij behoren tot de eersten en hun beroep op het eigen goede gedrag is geen eigengereidheid, maar daarmee geven zij uiting aan de overtuiging dat YHWH als een rechtvaardig God niet anders kan dan het leven van de zijnen te beschermen in situaties van acuut gevaar.

DE RELIGIE VAN ACHNATON

J.F. BORGHOUTS

Deze bijdrage heeft betrekking de religieuze opvattingen van Koning Amenophis IV, de latere Achnaton, die enige tijd geleden hof heeft gehouden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De antecedenten

Koning Achnaton heeft 17 jaar geregeerd, bij benadering van 1353 tot 1335 voor onze jaartelling.¹ Elke visie op zijn regeringsperiode legt een zwaar gewicht op de religieuze aspecten ervan en de negatieve aspecten van de bestuurlijke kant. Gezien de betrekkelijke autonomie en het automatisme van het bestuurlijke mechanisme is voor deze laatste visie weinig reden.² Des te meer is de aandacht voor het religieuze aspect gerechtvaardigd. Vanwege de ingrijpende veranderingen op godsdienstig terrein die de koning tot stand heeft gebracht staat hij bekend als een religieuze hervormer, en om die reden is hij wel de meest besprokene van alle farao's van de 18e dynastie,³ hoewel de minst geliefde bij de Egyptenaren zelf. Die veranderingen zijn hem immers door het nageslacht niet in dank afgenomen, zie de kenmerkende uitlatingen aan het einde van deze bijdrage.

Hij is de zoon geweest van Amenophis III, die 38 jaar heeft geregeerd en die hij opvolgde als Amenophis, de vierde van die naam. Onder de regering van Amenophis III is over de latere Achnaton vrijwel niets te vermenen. De beoogde troonsopvolger was een zekere prins Thoetmosis, een van de velen van die naam, die blijkbaar voortijdig is overleden. Het is dus maar een toeval dat Achnaton de troon besteeg en daardoor in staat was zijn wil op te leggen middels een religieuze politiek die zijn weerga in de

¹ Jaartallen naar J. BAINES en J. MÁLEK, *Atlas of Ancient Egypt* (Oxford 1980).

² Zie de bijdrage van B.J. HARING elders in deze aflevering.

³ De bibliografie van de Amarna-periode van G.T. MARTIN van 1991 (*A Bibliography of the Amarna Period and its Aftermath*) telde alleen al 2013 titels. – Maatstafgevende monografiën zijn die van D.B. REDFORD, *Akhenaten, the Heretic King* (Princeton 1984) en C. ALDRED, *Akhenaten, King of Egypt* (London 1988). Een waardevolle afweging van deze twee is gegeven door M. EATON-KRAUSS, „Akhenaten versus Akhenaten”, in *Bibliotheca Orientalis* 47 (1990), 541-559. Daarnaast een kort overzicht door E. HORNING, *Echnaton. Die Religion des Lichtes* (Zürich 1995). Een uitstekende bloemlezing met vertaalde Amarna-teksten is W.J. MURNANE, *Texts from the Amarna period in Egypt* (Atlanta 1995).

Egyptische geschiedenis niet heeft gehad. Hoe en of hij zich anders zou hebben gemanifesteerd is een open vraag. Misschien zoals Chamoeas, een van de zonen van koning Ramses II, die nooit koning is geworden maar grote vermaardheid heeft gekregen als onschuldige liefhebber van Egyptische cultuurgeschiedenis, degene die later als Setne Chamoeas de heldenfiguur werd in een aantal Demotische verhalen over magische verrichtingen. De echtgenote van Amenophis IV heette Nefertiti en bij haar heeft hij zes kinderen verwekt, allemaal dochters. Zowel de koning als zijn vrouw zijn prominent in de cultische scenes, en hun dochters vervullen daarin soms ook bijrollen. Andere familieleden zijn in de Amarna periode marginaal.

Zijn regering valt uiteen in twee fasen. De eerste is die van het verblijf in de toenmalige hoofdstad Thebe, dat vijf tot zes jaar heeft geduurd. Daarna is het koninklijke hof verplaatst naar een heel nieuwe residentie, tegenwoordig bekend als Amarna, op ongeveer gelijke afstand tussen Thebe en Memphis gelegen, en die periode beslaat de volgende tien jaar. De zeventien jaren van de regering van de koning spelen zich dus af tussen de polen Thebe en Amarna en worden als geheel wel de ‘Amarna-periode’ genoemd.

De Egyptische godsdienst is, zoals bekend, bij traditie polytheïstisch, die van Amenophis IV is het niet. Om het specifieke van zijn opvattingen op te sporen, komen in deze bijdrage vier aspecten aan de orde: (i) de godenwereld en de tempelcultus; (ii) het hiernamaals, (iii) de status van de zonnegod en (iv) die van de koning.

Godenwereld en tempelcultus

Goden en tempels zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden: er is geen god zonder een cultus. In de tempels zijn de goden symbolisch aanwezig in de cultusbeelden. Hun voorgeschiedenis reikt terug tot in de oertijd en de cultus heeft als doel om hen te bevestigen in hun rol van behoeders van het leven, zodat dat *in goede orde* voortgang heeft. De Egyptische term voor die orde is *ma'at*, zo iets als rechtmatigheid, een goddelijk principe met zowel kosmische als ethische implicaties. Het is de taak van de koning, de middelaar tussen goden en mensen, om die *ma'at* in de mensenwereld in stand te houden, de goden doen dat in hun bereik. In de theologie van Amenophis komt dat begrip *ma'at* ook een groot aantal malen voor. De goden hebben allerlei zeggenschappen en relaties, die worden weerspiegeld in mythe, iconografie en ritueel. Dat is een productief samenstel, want het

stimuleert ontwikkelingen en maakt allerlei zaken verklaarbaar. Daardoor is het Egyptische godsdienstige denken heel dynamisch. Het is juist die veelheid van numineuze machten en krachten die elkaar aanvullen en op elkaar inwerken die aan het concept van Amenophis IV ontbreekt.

Tegenover de variëteit in de Egyptische godenwereld staat de betrekkelijke eenvormigheid van de tempelbouw, althans, in het Nieuwe Rijk. Tempels zijn langgerekte ommuurde complexen, georiënteerd op een oost-west as, bestaande uit een ingangstoren (pyloon), een open voorplein en dan een aantal opeenvolgende overdekte, steeds donker wordende, ruimten. In de laatste daarvan staat de hoofdschrijn. Die symboliseert het eerste vaste punt in de schepping, de oerheuvel, want een tempel is als geheel een mythisch geladen construct. In dat allerheiligste staat het beeld van een god of godin. Die is daar zelden alleen, want er zijn meer schrijnen. Zo'n tempel bevat een cultische gemeenschap van goden, de weerslag van de plaatselijke mythologische verwickelingen. Farao is degene die daar de goden bedient, een rol die in werkelijkheid door priesters wordt waargenomen; maar dat doet niet af aan de idee van een koninklijk primaat. De cultus volgt het patroon van een dagelijks ritueel en er is voor het overige een sacrale kalender, met allerlei feesten. Naast de godenschrijn staat het vervoermiddel van de goden, een draagbare bark, een simulatie dus van het vervoermiddel over de Nijl dat een eindweegs verder aan de tempelkade ligt gemeerd. De draagbark verleent aan de tempelbewoners mobiliteit, nabijheid tot de gelovigen bij processies en de mogelijkheid van bezoeken aan andere tempels. Veel bedrijvigheid dus in en om de tempel.

De heiligdommen van Amenophis IV zijn eveneens ommuurd, maar aan de bovenzijde geheel open. De god is ook niet *in* de tempel maar altijd *er boven*, en eeuwig in beweging, zij het op verre afstand van de bewoonde wereld. Dat maakt een draagbark natuurlijk overbodig — dus ook het contact met de buitenwereld. Wie daarentegen het mobiele element in de cultus vormt, is Achnaton zelf; op tal van reliëfs kan men hem op zijn wagen aantreffen, samen met Nefertiti.

Aan traditionele tempels is een priesterschap verbonden die niet alleen de diensten verzorgt, daartoe gedelegeerd door de koning, maar ook het land beheert dat de tempel bezit. In het geval van Amenophis IV zijn echter de enige celebranten hijzelf en Nefertiti, terwijl de overige priesterschap beperkt is van omvang en functie. De tempeldienst bestaat uitsluitend uit offerhandelingen.

Hiernamaals

Het hiernamaals speelt in de traditionele religie een immens belangrijke rol. Er *is* een leven na de dood in een hiernamaals. Dat is altijd uitvoerig en zeer uiteenlopend gedocumenteerd geworden, een teken van het grote belang dat de Egyptenaren er aan hechtten. Door allerlei historische ontwikkelingen en fusies zijn de voorstellingen daarvan gecompliceerd en gefragmenteerd. In elk geval wil, naar de opvattingen van het Nieuwe Rijk, de gestorvene na een gunstig oordeel door de dodengod Osiris zich komen te bevinden in een van de plaatsen waar het leven ideaal is, zoals het Offerveld en het Rietveld. Een van de gewenste alternatieven is echter het meepassagieren in de zonneboot, te behoren dus tot het gezelschap van de zonnegod Re'. Rituele teksten van het Nieuwe Rijk, voor privé-personen vervat in het zgn. Dodenboek, bevatten een breed patroon van voorbereidingen op diverse bestemmingen. In Amenophis' theologie wordt de dood niet ontkend, maar concrete ideeën over een hiernamaals laten zich bij hem nauwelijks vinden.

De zonnegod

De traditionele theologie omtrent de zonnegod is in vele details uitgewerkt in het Nieuwe Rijk, met als voornaamste bron de vele zonnehymnen. Er is de natuurlijke neiging om aan één god de belangrijkste plaats toe te kennen in het pantheon, zonder dat andere worden miskend. Het bekendste voorbeeld van dit zgn. henotheïsme is de 'stadsgod', een benaming die de Egyptenaren zelf gebruikten en invulbaar is al naar gelang de locatie. Bij sommige goden ligt een supreme positie voor de hand, zoals een scheppergod of, bij veel volkeren, de zonnegod. In Egypte behoort de zonnegod, meestal Re' genoemd, van oudsher tot de godenfiguren die de status van 'hoofdgod' bezitten. De idee van de zon als bron van alle leven in de natuur heeft een lang verleden. Al in het Oude Rijk heeft die een heel karakteristieke cultische vorm gekregen. De koninklijke zgn. zonnetempels van de vijfde dynastie hebben een open inrichting die op bepaalde punten merkwaardig overeenkomt met de architectuur van de tempels van Amenophis IV. Ook in de tempels van de 18e dynastie vóór hem is er een bescheiden voorziening in de tempel zelf van een open hof, met in de open lucht een centraal offeraltaar. Dit is de zgn. 'Zonneschaduw'⁴ —

⁴ R. STADELMANN, „Šwt-R'w als Kultstätte des Sonnengottes im Neuen Reich", *MDAIK* 21 (1969), 159-178.

voor ons een wat misleidende term, want de zon werpt nu eenmaal geen schaduw af. Tempels van het Middenrijk zijn te onvolledig bewaard om te zien of de traditie van de zonneshof doorloopt van het Oude naar het Nieuwe Rijk.

Aangezien de zon als hemellichaam zich weinig leent tot uitgesproken voorstellingen in mythe en iconografie, wordt de representatie van de zonnegod regelmatig verrijkt met ontleningen aan, en associaties met, andere goden. Aan zijn beweeglijke karakter beantwoordt de idee van een zonneboot of een valkvorm, en er zijn naamsuitbreidingen en syncretismen, zoals Re'-Horus, Re'-Horachte, Sobk-Re', Montoe-Re', of Re'-Atoem. In het Nieuwe Rijk is vooral de Thebaanse god Amoen geassocieerd met de zonnegod, in die mate dat Amoen-Re' praktisch een alternatief is van Amoen of Re'. Solarisering, zoals dat permanente proces wordt genoemd, betreft in laatste instantie zelfs de dodengod Osiris, omdat de zonneboot immers ook door de onderwereld vaart.

De rijksgoden Amoen-Re' in Thebe, Ptah in Memphis en Osiris als universele dodengod domineren in de 18e dynastie. Maar, op het gebied van Thebe heeft Amoen van Karnak het primaat, meestal als Amoen-Re'. Wie dus nieuwe ideeën ontwikkelt over de kosmiek van de zon, heeft in Thebe met een gevestigd en rijk ontwikkeld denkpatroon te maken. De latere politiek van Amenophis IV laat zien dat hij juist met de cultus van Amoen de confrontatie heeft gezocht.

Wat is het overige materiaal om de ontwikkeling van de zonnetheologie in de 18e dynastie te volgen? Dat zijn teksten: koninklijke kosmografische tractaten en privé-hymnen. De tractaten bevinden zich in koningsgraven van het Nieuwe Rijk, die vanaf het begin van de 18e dynastie worden voorzien van geheel nieuwe composities, vaak aangeduid met de algemene benaming 'Onderwereldgidsen'. Zo beschrijft de zogenaamde 'Zonnelitanie' de 74 'lijfsvormen' (*chjaat*) waarin Re' zich manifesteert. Voor een deel zijn dat zeldzame godengestalten die van elders niet bekend zijn, maar hij absorbeert ook een aantal gewone goden en godinnen. Dat bevestigt de alomvattendheid van de zonnegod, van wie in een wat latere tekst uit de 18e dynastie, het zgn. 'Boek van de Hemelkoe', immers wordt gezegd: 'de manifestatie (*baoe*) van Re' is verspreid door het hele land.'⁵ Dan is er, onder de diverse beschrijvende tractaten, het 'Amdoeat', dat de tocht van de zon beschrijft door de nachtwereld in het gezelschap van goden als bemanningsleden, waarbij hij allerlei gunstige en ongunstige numineuze krachten

⁵ *Boek van de Hemelkoe*, versie van Seti I, 97 (E. HORNUNG, *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine Ätiologie des unvollkommenen* [Freiburg/Göttingen 1982], 27).

ontmoet. Vervolgens is er een korte verhandeling die de koning presenteert als degene die is aangesteld door de zonnegod zelf voor het bedrijven van *ma'at*, orde en recht dus, en als enige is ingewijd in het mysterie van de zonnetocht.⁶ Tenslotte, zonnehymnen komen voor in privé-graven en als dodenboekhoofdstukken, en zijn gewijd aan de cyclus van de zonnegod, bij dag en bij nacht.

Zonnetheologie is dus al langere tijd een rijk ontwikkeld denkdomein in Egypte, met een gedachtengoed dat voor koningen en privé-personen hetzelfde is. Ongetwijfeld was Amenophis IV daarmee vertrouwd. De idee van de zon als oppermacht is ook de zijne, en ook dat alleen de koning bekend is met het mysterie van de zonneloop. Maar twee andere aspecten zijn hem ten enenmale vreemd: die communititeit van goden om de zon heen, en speculaties over de nachtwereld. Vandaar dat bij hem ook het concept van het hiernamaals niet is uitgewerkt. Maakt men vergelijkenderwijs de balans op van de inhoud van zijn theologie, dan is het meer een kwestie van afstrepen dan van toevoegen.

De koning

Farao is de middelaar tussen goden en mensen, dus in de staatsgodsdienst verloopt alle contact tussen goden en mensen via hem; maar staatsgodsdienst is maar één van de aspecten van het omgaan met de hogere machten, zij het de best gedocumenteerde. Het ligt dan voor de hand dat er al vroeg een band is ontstaan tussen koningsideologie en de zo vooraanstaande zonnegod, dat het hemelse voorbeeld dus zijn stempel drukt op de beeldvorming van de koning van Egypte. Nu is er in de voorafgaande 18e dynastie een gestage ophoging van zowel de status van de zonnegod als een intensivering van die onderlinge relatie. Het balanceert daarbij, zoals steeds, op de rand van vergelijkbaarheid en identiteit. Er is een suggestieve iconografie, er zijn vergelijkingen in allerlei uitspraken en er is de koninklijke naamgeving. Kort gezegd komt het hier op neer: vele keren wordt gezegd dat een koning god zo-of-zo is, en daarmee bedoelt men de koning in zijn functie, niet als persoon. De naamgeving heeft in de koningsideologie altijd een programmatisch karakter. Zo hebben de meeste koningen van de 18e dynastie in een van hun vijf titelnamen het element *cheperoe Re'*, 'gedaante' of 'transformatie van Re', dat vervolgens nader wordt

⁶ Laatste publicatie: M.C. BETRÒ, *I testi solari del portale di Pascerientaisu* (BN2) (Pisa 1990).

gekwalficeerd. Zo heet bv. de beroemde Thoetmosis III *Men cheperoe Re* ‘Blijvend is de gedaante van Re’.

Er is een toeneming van de zonnecultus en van de verhouding zon-koning onder Amenophis III.⁷ Er zijn in die periode meer en meer uitspraken over de zonnegod, voor wie niet alleen de benaming Amoen-re‘ of Re‘ wordt gebruikt, maar waarin ook de term *iten* ‘schijf’ als een zelfstandig wezen voorkomt, in dit geval natuurlijk de zonnescijf. Een vaak aangehaald voorbeeld is het epitheton *iten tjehen* ‘De Blinkende Schijf’, een benaming waarmee soms Amenophis III werd aangeduid.

Amenophis IV

Tot zover de bestaande traditie, met daarin al enkele verschilpunten aangestipt. Het is nu aan de orde om de opvattingen van Amenophis zelf onder de loupe te nemen. Ik doe dat eerst chronologisch, en eindig met een paar hoofdpunten. Zoals gezegd, het materiaal daarvoor is divers en in wisselende mate verspreid tussen de twee polen Thebe en Amarna, die elkaar complementeren.

De naamgeving van deze koning is van meet af aan kenmerkend. Een Egyptische koning heeft, zoals gezegd, vijf naamtitels, waarvan de vierde en vijfde de belangrijkste zijn, reden waarom ze in een naamring (cartouche) worden geplaatst. De vijfde naam van onze koning luidt heel traditioneel Amenhotep, in het Grieks Amenophis, en het eerste deel van de vierde is *Nefer-cheperoe-Re* ‘Volmaakt is de gedaante van Re’. Daar zit dus dat eerder genoemde woord *cheperoe* in. Na dat *Nefercheperoere*‘ volgt nog *Wa-en-Re*. Dat is karakteristiek, want het betekent ‘de Enige van Re’, waaruit een exclusieve betrekking spreekt. Met dat laatste heel programatische naamdeel werd de koning later in Amarna door zijn hovelingen aangesproken, bv. ‘Goede heerser, geliefde van de *aten*, de grote Nijl van het hele land, bij het zien waarvan zij leven, O Enige-van-Re, geliefd als *aten*’.⁸ Bloemrijke taal van die kant, die men nog vaker zal horen.

Nu de god waar Amenophis IV, of *Wa'enre*, zo'n werk van maakte. De eerste tijd droeg die nog de gebruikelijke naam *Re'horachte* (lett. ‘Re'-Horus van de horizon’) en in vroege afbeeldingen op reliëfs komt hij voor

⁷ Hiertoe W.R. JOHNSON, „Monuments and Monumental Art under Amenhotep III: Evolution and Meaning”, pp. 63-94 in: D. O' CONNOR en E.H. CLINE, *Amenhotep III. Perspectives on His Reign* (Michigan 1998), speciaal pp. 86 e.v.

⁸ M. SANDMAN, *Texts from the Time of Akhenaten* (Brussel 1938 = Bibliotheca Aegyptiaca, 8), 32: 9-10. Hierna geciteerd als M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*.

met een menselijk lijf en met een valkekop, alles nog naar gebruikelijke vormgeving. De tentoonstelling liet dat zien aan de hand van een bekend reliëf uit Berlijn. De wijze van afbeelden was dan aanvankelijk nog traditioneel, de onderliggende idee was het echter niet. Al vroeg moet Amenophis IV zijn afwijkende opvattingen ontwikkeld hebben, want waarschijnlijk al in het 2e regeringsjaar doet zich een opvallende betiteling van de god voor. Die volgt het model van een Egyptische koning, want ook de zonnegod werd nu voorzien van naamtitels. Dat zijn de volgende twee, allebei in verticale cartouches geschreven: ‘Rehorachte leeft, hij die zich verheugt in de horizon’ en dan ‘In zijn naam «licht (*sjoe*) dat is in de *aten* (schijf)»’. Later gaat die dubbelnaam nog veranderen, en worden die twee vervangen. Kenmerkend is aan het einde van de tweede naam dat woord *aten* ‘schijf’, dat in dat citaat van zojuist van de hovelingen ook voorkwam. In de in de egyptologie gebruikelijke transliteratie luidt het *iten*. Om het nog ingewikkelder te maken, in het algemene spraakgebruik is dat gestandaardiseerd, maar onjuist, ge vocaliseerd geworden tot *aton*, terwijl het in werkelijkheid vermoedelijk is uitgesproken als *jati*.⁹ In deze bijdrage wordt het gehouden op ‘*aten*’. Dat daargelaten, het belangrijkste is dat het insluiten van de namen van de god in twee cartouches een koningschap poneert *van* de zonnegod *over* de wereld. Blijkbaar is het basisprogramma van Amenophis IV een godheerschappij, men kan ook zeggen een zonheerschappij. Maar, aangezien zijn eigen naamringen voortdurend parallel voorkomen aan die van de *aten* (daar waren op de tentoonstelling diverse voorbeelden van te zien), is kennelijk ook bedoeld, maar nooit zo uitgesproken, dat er *twee* koningen zijn, een op aarde en een aan de hemel. De vormentaal is in de Egyptische godsdienstige voorstellingen bij uitstek een uitdrukkingmiddel met de kracht van suggestie.

Daarbij komt nog een nieuwe inrichting van de tempels en een andere iconografie. Al vroeg heeft Amenophis IV een frenetieke bouwactiviteit ontwikkeld teneinde zonnetempels in te richten in alle belangrijke steden van Egypte. Terwille van de spoed werd daarvoor het systeem ingevoerd van voorgehakte bouwblokken. Bij de afbraak van die tempels, na de Amarna-periode, zijn ze bij duizenden hergebruikt als vulling van tempelportalen en gedurende de laatste decennia bij restauraties door egyptologen waar mogelijk gerangschikt ter reconstructie van wanden of delen ervan. Die blokken heten in het jargon *talatat* (een arabisch woord, met onduidelijke etymologie) en een aantal was ook op de tentoonstelling te zien.

⁹ G. FECHT, ZÄS 85 (1960), 84, noot 1.

Die nieuwe tempelbouw is in essentie in Thebe en Amarna dezelfde. De uitleg volgt het traditionele plan: oost-west oriëntatie, pylonen aan het begin, ommuurd, langgerekt. Maar overdekte gedeelten zijn er niet. Open plein volgt op open plein, met steeds een pylonenpaar als toegang. Echter, het valt op dat die pylonen geen gesloten front vormen, zoals gebruikelijk, maar doorbroken zijn. Zodoende vormde bij geopende pyloondeuren het middenpad van de tempel een ononderbroken rechte lijn, parallel aan een ongehinderde zonnebaan boven de tempel, de beiden in complete congruentie. En op het achterste plein, waar de doorgangsweg eindigt, staat geen godsschrijn, maar een offeraltaar in een open kiosk. Alles is hier open. Dit is ook niet het domein van een *god*, maar van de celebrant, de koning zelf, hetzij de koningin, die zich niet vervangen lieten door priesters. Een complete tegenstelling dus tot traditionele tempels: hier *woont* de god niet in de tempel, maar zweeft er boven. Hij neemt stralend, maar geheel zwijgend, het offergebeuren waar en is de enige voor wie de dienst wordt verricht. In traditionele tempelreliëfs wordt elk ritueel contact tussen koning en god of godin afgebeeld en gaat ook vergezeld van een dialoog. Die vertrouwelijke omgang is natuurlijk maar een tekstuele projectie, maar de toespelingen in zo'n tekst bevestigen de wederzijdse saamhorigheid. Zulke tweespraken ontbreken hier geheel. Hymnische uitlatingen genoeg, maar geen respons van de zijde van de *aten*. Een eigenlijke liturgie en een reguliere feestkalender ontbreken, al komt de term 'ritueel' in Amarna voor, en al wordt er melding gemaakt van feesten.¹⁰ In de zonnetempels van Amenophis staat de tijd als het ware stil; het lijkt alsof de ene dag dezelfde is als de andere, gevolg van de monoconcentratie op het natuurverschijnsel 'zon'.

Reliëfs en sculpturen vertonen al spoedig de zo kenmerkende anderssoortige wijze van afbeelden. Al is er in de periode van zijn voorganger, Amenophis III, reeds een late stijlfase met een inslag van naturalisme, de breuk met het verleden is onder zijn opvolger volledig. Op de keper beschouwd zijn het iconografie en interpretatie van architectuur die als de voornaamste aanwijzingen gelden voor een toenemende solarisering van de koninklijke figuur van Amenophis III — maar ondanks meeslepende interpretaties van archeologen en kunsthistorici¹¹ is het onduidelijk of dat nu

¹⁰ A.M. BLACKMAN, „A study of the liturgy celebration in the temple of the Aten at El-Amarna”, *Recueil Champollion* (Paris 1922), 505-527; R. LEPROHON, „Cultic Activities in the Temples at Amarna”, pp. 47-51 in: *The Akhenaten Temple Project*, Vol. 2 (Toronto 1988).

¹¹ Zie met name W.R. JOHNSON, „Images of Amenhotep III in Thebes: Styles and Intentions”, pp. 26-46 in: L.M. BERMAN (ed.), *The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis* (Cleveland 1990).

betrekking had op de functie, of dat men werkelijk bedoeld heeft dat de koning als de *incorporatie* van de zonnegod werd gezien. Ritueel en betiteling gaan natuurlijk gemakkelijk een eigen werkelijkheid vormen, vooral in een zo van decorum en hiërarchie doordrenkte omgeving als het oud-egyptische koningschap.

Het is begrijpelijk dat in dit verband de vaak gedane veronderstelling van een coregentschap van Amenophis III en Amenophis IV een ondersteuning zou vormen van de idee van een doorlopende ontwikkeling van een zonnetheologie.¹² Dat zou inhouden dat de bijzondere opvattingen van Amenophis IV zelfs nog tijdens de regering van zijn vader gestalte kregen en in hoge mate verscherpte vorm in zijn eigen regering hun beslag kregen. Het zou wel leiden tot het wat merkwaardige beeld van het naast elkaar bestaan van twee gescheiden religieuze denkwerelden (henotheïsme naast monotheïsme), aanvankelijk op hetzelfde Thebaanse gebied, daarna een van Amenophis III in Thebe,¹³ en een van Amenophis IV in Amarna. Het coregentschap steunt echter tot dusver op te weinig harde feiten¹⁴ om die weg verder in te gaan.

De nieuwe kunststijl

Typerend voor de kunst onder Amenophis IV is met name de vertekende weergave van de menselijke figuren — zij zijn hyperslank, vertonen een licht uitpuilende buik, hebben een gerekte schedel, soms op het karikatuurale af; en dat betreft ook Nefertiti. En er is een niet aflatende beweeglijkheid en veel ruimte voor het emotionele element. Door kunsthistorici is deze vervorming van de werkelijkheid op verschillende manieren benoemd: naturalistisch, surrealistisch, expressionistisch. Men kan er nog een -isme aan toevoegen, en dat is maniërisme. Maar kenmerkend is soms ook de vaak weinig verzorgde, schetsmatige aard van het reliëf, dat overigens de voorstelling vaak juist zo authentiek maakt. Er is zowel bij het bouwen als het beeldhouwen met grote haast gewerkt, alle reliëf is van het verdiepte type, dat scheelde in tijd.

¹² Voor iconografische argumenten, zie W.R. JOHNSON, „Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations”, *Journal of Egyptian Archaeology* 82 (1996), 65-82.

¹³ Hoewel het in dit kader ook niet aan veronderstellingen ontbreekt die Amenophis III zijn laatste jaren in Amarna laten doorbrengen.

¹⁴ Ten laatste J.P. ALLEN, W.J. MURNANE, J. VAN DIJK, „Further Evidence for the Coregency of Amenhotep III and IV?. Three Views on a Graffito Found at Dahshur”, *Amarna Letters* 3 (San Francisco 1994), 26-30; ALLEN, in *GM* 140 (1994), 7-8.

De opvallende fysieke kenmerken van Amenophis en van de prinsessen (met gerekte schedel) zijn vaak uitgelegd als lichamelijke afwijkingen. Maar mogelijk is het meer stijl dan werkelijkheid. Bijvoorbeeld, op een van die vele drukke reliëfs in Amarna, in het graf van politiecommandant Mahoe, zien we die in gesprek met zijn meerdere, de vizier. Allebei hebben de bij hun beroep passende dracht — dus Mahoe een soldatenjak, de vizier de gebruikelijke lange ambtsmantel. Mahoe heeft een korte pruik — de vizier heeft het hoofd geschoren, maar heeft een *langgerekte* schedel. De schedels van gevolgsmannen van de vizier zijn weer van gewone omvang, met pruikkappen. De beeldhouwer heeft er dus terdege op gelet dat de hoogste ambtenaar in het land in *hofstijl* werd afgebeeld.

In de zonnetempels heeft ook de god zelf de karakteristieke iconografie. Ook hier een breuk met het verleden: het is de bekende voorstelling van de zonneschijf die hoog boven de wereld zweeft en die met dunne straalarmen beroert, een motief dat maar heel zelden eerder is aan te treffen.¹⁵ De vele straalarmen lopen uit in handen die in het geval van offerscènes tevens aan de koninklijke celebranten, en aan niemand anders, het symbool van het ‘leven’ aanreiken. Die zonne-armen drukken zowel participatie uit als bevordering. Deze hemelse macht wordt doorgaans aangeduid als *pa iten anch* ‘de levende schijf’, maar, curieus detail, in reliëfs is die schijf aan de randen vaak uitgediept, zodat de *aten*, ook al betekent dat woord ‘schijf’, naar Egyptische idee eigenlijk een bolvorm heeft.¹⁶ Dat was ook heel goed te zien op een paar reliëfs op de tentoonstelling die Achnaton als sfinx voorstellen.

Daarbij nog een detail over het taalgebruik. Het woordje *pa* in *pa iten* is het lidwoord ‘de’, dat tot de spreektaal behoort. Maar, het bepaalde lidwoord kwam dusver nauwelijks voor in inscripties van privé-personen en koningen, die zijn gesteld in het plechtstatige Middegyptisch van de 18e dynastie. Echter, onder Amenophis IV dringt ook spreektaal binnen in de teksten,¹⁷ hoe verheven de inhoud daarvan ook mag zijn. In veel inscripties van deze tijd domineren taalvormen van het zgn. Nieuwegyptisch, dat de gesproken taal nabij staat. De vernieuwingen in kunst, religie en taalgebruik hangen blijkbaar met elkaar samen.

Alleen al uit Karnak zijn acht zonnetempels bekend, maar slechts van een ervan zijn ook grondsporen geïdentificeerd. Dat is het zgn. *Gempaten*

¹⁵ In een stèle die is te dateren onder Amenophis II; zie S. HASSAN, *ASAE* 38 (1938), 53.

¹⁶ Vgl. L. KÁKOSY, „Solar Disk or Dolar Globe?“, *Studien zu Sprache und Religion Ägyptens (zu Ehren von Wolfhart Westendorf...)*, 2 (Göttingen 1984), 1057-1067.

¹⁷ Vgl. D. SILVERMAN, „Texts from the Amarna Period and their position in the Development of Ancient Egyptian“, *Lingua Aegyptia* 1 (1991), 301-314.

in oost-Karnak, even buiten de huidige ommuring, maar wel in de lengte-as van de grote tempel. Daarover straks meer. Het is een naam die Amenophis ook aan andere heiligdommen in het land heeft gegeven. In het *Gempaten* is een aantal staande kolossale beelden in koningsmaat opgesteld geweest. Die beelden hebben aanleiding gegeven tot veel speculatie. Ze laten immers een man zien met een smal gezicht, wijde heupen en een geprononceerde buik. Dat laatste doet denken aan een vrouwenlijf, een indruk die men ook uit reliëfs krijgt. Van een zo'n beeld uit het *Gempaten*, een pronkstuk op de tentoonstelling, zijn alleen de kop en de schouders bewaard. Uit het feit dat een van die sculpturen, nu in Cairo, hem naakt lijkt te vertonen terwijl de geslachtsdelen ontbreken, heeft men allerlei willen opmaken over een fysieke afwijking van Amenophis. Maar dat beeld vertoont mogelijk de drapering van een nauwsluitend gewaad, en er is ook voorgesteld om er Nefertiti in te zien. Deze speculaties nu daargelaten, misschien neigde het fysiek van de koning inderdaad tot het vrouwelijke, zelfs al houdt men rekening met vertekening, zoals zo vaak het geval is in de Amarna-kunst. Maar die iconografie kan ook wijzen op een zelfprojectie, en dan raken we aan een aspect van zijn theologie. Het hangt samen met de mate waarin de koning wezensgelijkheid met de *aten* nastreeft. Nu komen later, in Amarna zelf, uitspraken voor over de *aten* als een soort middenwezen, als 'vader en moeder', of ook als 'de moeder'.¹⁸ Aangezien de ideologie van Amenophis IV zich al vroeg heeft ontplooid, liep deze wijze van afbeelden, die zowel naar het mannelijke als naar het vrouwelijke zweemt, misschien parallel aan zulke expliciete uitspraken van later, indien ze op dit punt al niet in deze vroege tijd gedaan werden. Maar ons tekstmateriaal uit deze vroege tijd is pover.

Het Thebaanse jubileumfeest

Tot de vroege jaren van Amenophis IV in Thebe behoort nog een bijzondere gebeurtenis. In zijn 3e jaar heeft hij een zgn. jubileumfeest (een *heb-sed* feest in het Egyptisch) gevierd.¹⁹ Het is de moeite waard om daarbij stil te staan. Gebruikelijk gaat aan het vieren ervan een periode van 30 jaar regeren vooraf. Veel koningen vierden het voor die tijd en trouwens na de eerste keer ook vaker. Heel kort laat de inhoud van een jubileumfeest zich als volgt samenvatten: de koning wordt in een aantal rituelen met een

¹⁸ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 12: 8-12; 84: 6.

¹⁹ J. GOHARY, *Akhenaten's Sed-festival at Karnak* (London/New York 1992).

sterk fysieke inslag herbevestigd in zijn rol van krachtige vorst. Hij doet dat ten overstaan van de goden van het *hele* land, die daarom in twee rijen schrijnen, van Boven- en Benedenegyptisch type, worden samengebracht. In traditionele tempels is het dus *de* nationale herbevestiging van de band tussen het Egyptische pantheon en hun aller zoon, de monarch. Aangezien de wanddecoratie van dat genoemde *Gempaton* wordt gedomineerd door afbeeldingen van het jubileumfeest, is het daar misschien ook gehouden. Maar de voorstellingen van dit jubileumfeest van Amenophis IV wijken nogal af van de gebruikelijke. De plaats van godenschrijnen wordt hier ingenomen door open kiosken, met daarin niet een godenbeeld, maar een volbeladen offertafel, en daarboven is het overal weer de stralende zonnescijf die de offers in ontvangst neemt. De koning droeg gedurende deze plechtigheden overigens wel de traditionele korte jubileumfeestmantel, en afwisselend een Bovenegyptische en een Benedenegyptische kroon. In het ornaat was dus een compromis getroffen, en dat geldt voor meer scènes.²⁰ Maar de vraag is tevens: voor wie is dit feest nu eigenlijk bedoeld geweest? Want ook de zonnescijf wordt betiteld als *iten imi heb-sed*, wat betekent ‘de schijf die is in het jubileumfeest’, d.w.z., die het viert. Koning en *aten* tegelijk dus. Evenals met de parallele cartouches van de god en de koning kan men dit opvatten als ‘*aten* en koning zijn wezensgelijk’, en ook als: ‘*aten* en koning regeren tegelijkertijd, de een aan de hemel, de ander op aarde’. Is het misschien ook zo dat Amenophis dit feest vierde in zijn dertigste geboortejaar? De rol van priesters is heel beperkt. Zij worden met naam en titel genoemd, maar zij zijn bijfiguren. Ook andere hoogwaardigheidsbekleders worden genoemd, maar alleen met hun titel — zij blijven naamloos. Dat versterkt de indruk dat alles alleen om de koning en de *aten* draait. Een jubileumfeest had altijd een sterk publiekskarakter, en dit, in het derde jaar gevierd, heeft dus in hoge mate de nieuwe opvattingen in Thebe geactualiseerd.

Koninklijk onderricht

Alles is in een paar jaar anders geworden, althans voor de bovenlaag van de maatschappij — godsbegrip, tempelbouw, kunstvormen, en de officiële wijze van uitdrukken in taal. Deze diverse door de koning opgelegde veranderingen moeten in hoge mate toelichting van boven en aanpassing in

²⁰ Bv. het invoegen van de traditionele Hathordans; vgl. C. TRAUNECKER, *BSFE* 107 (1986), 24-27.

mentaliteit van beneden hebben geveerd. Uitlatingen daarover van weerszijden zijn echter spaarzaam. Verzet werd in deze maatschappij natuurlijk gefilterd, en bijval bevorderd. Bijval spreekt in elk geval uit de volgende uitspraak van de beeldhouwer Baak. Met Baak kon men oog in oog staan op de tentoonstelling, hij was daar aanwezig in een klein beeld uit Berlijn, samen met zijn vrouw. Baak verklaarde in een inscriptie bij Aswaan, het gebied waar graniet werd gewonnen, het volgende: ‘Lofprijs aan de heer van de Beide Landen, de grond kussen voor Enige-van-Re’, door de opzichter van werkzaamheden in de rode berg — de leerling aan wie Zijne Majesteit zelf onderricht gegeven heeft, Baak.’²¹ Baak was al in dienst geweest van de vorige koning, Amenophis III, maar werd kennelijk in de nieuwe vormenleer geïnstrueerd door diens opvolger. Ook later, in Amarna, horen we hovelingen hun afhankelijkheid van de inzichten van de koning volmondig betuigen. Maar hoe ging dat eigenlijk in zijn werk? Een uniek vroeg getuigenis daarvan komt voor op een zeer beschadigd *talatat*,²² waarop de koning blijkbaar een toespraak houdt tot zijn omgeving. Hij heeft het daarin over de ‘gestalten’ (weer wordt dat woord *cheperoe* gebruikt) van de goden en de kennis die hij zelf bezit van een bepaalde god — dat kan moeilijk iemand anders zijn dan de *aten*. Dat koningen hun bedoelingen uiteenzetten aan ambtenaren en hofhouding of beter gezegd, decreteren, is een bekend thema in Egypte; ‘Mijn hart maakt zich sterk dat u alles uitvoert om het hart van Mijn Majesteit tevreden te stellen; want feit is, dat u bent ontboden als een leerling van Mijn Majesteit’, zo voegde een koning uit het Middenrijk een vertrouwde hoveling waarderend toe bij het toewijzen van een opdracht.²³ En hier hebben we een zeldzaam voorbeeld waarin Amenophis IV zo’n diskoers voor zijn hofhouding houdt over wat men in die tijd gerust een brandende kwestie kan noemen.

Hoe is eigenlijk onder al deze bedrijven door de verhouding geweest met de bestaande culten?²⁴ Daar weten we in deze periode niet veel van af, maar zolang het koninklijk huis in Thebe resideert, blijkt van vervolging weinig. In jaar 4, bijvoorbeeld, werd er onder auspiciën van koning ‘Enige-van-Re’ nog opdracht gegeven aan de eerste profeet van Amoën uit Karnak om in de Wadi Hammamat steen te winnen voor de Amoëntempel.²⁵

²¹ L. HABACHI, *MDAIK* 20 (1965), 85-92.

²² D.B. REDFORD, „A Royal Speech from the Blocks of the 10th Pylon”, *BES* 3 (1981), 87-102.

²³ Stèle van Ikhernofret (Berlijn Inv. Nr. 1204), g.5-6.

²⁴ R. HARI, „La religion amarnienne et la tradition polythéiste”, *Studien zu Sprache und Religion Ägyptens*, 2 (Göttingen 1984), 1039-1055.

²⁵ G. GOYON, *Nouvelles Inscriptions du Wadi Hammamat* (Paris 1957), no. 90 (pp. 106-107).

Wel is er een inkomensverschuiving geweest ten voordele van de nieuwe zonnetempels. Dat blijkt uit verplichtingen opgelegd aan bestaande tempels, aan steden en domeinen door het hele land om bij te dragen aan het offerinkomen van de *aten*. Ook in Memphis, de stad van de god Ptah, werden offers gesticht voor de *aten*.²⁶

Achnaton

In jaar 5 heeft de koning het besluit genomen om de residentie te verplaatsen naar Amarna, een plaats halverwege Memphis en Thebe. Het ging om een strook maagdelijk terrein aan beide zijden van de rivier. Woongebied was voorzien op de rechteroever, landbouw en veeteelt op de linker, en dat alles afgebakend door 14 grensstèles, alle met uitvoerige programatische stichtingsteksten.²⁷ De overwegingen die hem daartoe hebben geleid worden ons niet meegedeeld, maar het ligt voor de hand dat hij het theologische klimaat van Thebe, geheel ingericht op de rijksgod Amoën, als onvoldoende draagvlak had ervaren voor zijn nieuwe zonnetheologie. Het doet denken aan de stap van Mohammed, die uitweek van Mekka naar Medina. Maar iets van de motieven om het elders te zoeken schemert door in de formulering in een van de stichtingsteksten: ‘Zowaar mijn vader *aten* leeft, wat betreft (...lacune...), het is erger dan wat ik heb gehoord in jaar 4, erger dan in jaar 3, erger dan in jaar 2, erger dan in jaar 1, erger dan koning Nebmaatre’ (d.i. zijn vader Amenophis III) heeft gehoord...’, en dan worden nog twee voorgangers genoemd, in hetzelfde zinsverband.²⁸ Zinspeelt de koning op onwil van Thebaanse zijde gedurende al die tijd? Zoals gezegd, uitgesproken koninklijke interesse in en nadruk op de zonnecultus is vooral zichtbaar in de monumenten van Amenophis III, maar van verzet daartegen door de clerus is geen spoor. Het blijft dus duistere taal.

Zo’n haast werd er gemaakt met het vertrek uit Thebe, dat de koninklijke familie in Amarna enige tijd in een rieten paviljoen (*imoe ni pesesjet*) was ondergebracht, dat, overigens, anticiperend op de inrichting van een paleis, de benaming kreeg *pa iten heroeoe*, ‘De-*aten*-is-tevreden’.²⁹ In deze

²⁶ C. TRAUNECKER, „Nouvelles données sur le début du règne d’Aménophis IV et son oeuvre à Karnak”, *JSSEA* 14 (1984), 60-69, respectievelijk W. HELCK, „Zur Opferliste Amenophis’ IV”, *JEA* 59 (1973), 95-99.

²⁷ Uitgegeven en vertaald door W.J. MURNANE en C.C. VAN SICLEN III, *The Boundary Stelae of Akhenaten* (London/New York 1993).

²⁸ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 116: 7 e.v.

²⁹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 122: 11-14.

periode heeft de koning ook de naam Amenophis ingewisseld voor die, waaronder hij meestal bekend staat (en ook in deze bijdrage zo wordt aangeduid): *Achnaton*, d.w.z. ‘Degene die heilzaam is voor de *aten*’, en die naam werd nu, waar mogelijk, in inscripties over de oude heen gebeiteld. De werkelijke uitspraak was *Achanjati*, zo blijkt uit de weergave van de naam in het Akkadisch, in de in die taal geschreven Amarna-correspondentie. Hij heet dus nu voortaan *Achnaton Wa‘enre*. In hetzelfde vlak ligt de benaming van de stad: *Achetaten*, d.w.z. ‘Horizon van de *aten*’. Inderdaad doet het panorama van de vlakte enigszins denken aan de hieroglyef van de mythische eindbergen. Nu speelt het begrip ‘horizon’ in de Egyptische kosmografie een hoofdrol. De stad, overigens ingericht als een gewone woonstad, staat daardoor alleen al vanwege de benaming in het teken van sacraliteit.

Afgezien van paleizen, huizen, bestuursgebouwen (met daarin ook het buitenlands archief; de spijkerschriftcorrespondentie die bekend staat als de ‘Amarna brieven’³⁰ verhuisde grotendeels mee) werd op de rechteroever ook voorzien in de aanleg van minstens twee officiële tempels, alsmede ‘zonschaduwten’ voor de vrouwelijke leden van de koninklijke familie. Het wemelt in deze heiligdommen van offerplaatsen. Afbeeldingen in graven van de grote tempel van Amarna, die zich uitstrekte over een lengte van 180 meter en waarvan het voorgebouw zelfs zes pleinen bezat, laten honderden zonne-altaren in de open lucht zien, en dat is bevestigd door de opgravers. En er kwamen ook graven, voor hovelingen, en dieper in het gebergte voor de koninklijke familie zelf. Want het was een stad waarin hij zou leven en sterven; ‘Als ik zou sterven in een of andere stad, (...) laat ik dan worden teruggebracht en mijn begrafenis worden uitgevoerd in Achetaten’, aldus de koning.³¹ Het was meer dan een gewone stad, want het was bedoeld als een monument voor zijn vader, de *aten*, wiens dagelijkse cyclus van hieruit plaatsvond.³² ‘Horizon van de *aten*’, dat is dus letterlijk bedoeld, het is een microcosmos.

Kort na het vertrek uit Thebe moet ook een furieuze vervolging zijn begonnen van de bestaande culten in de grote tempels in het land; met name de god Amoën, heer van Karnak, moest het ontgelden. Afbeeldingen en namen van Amoën en zijn echtgenote Moet werden, waar mogelijk, uitgehakt; en meer godsnamen vielen ten slachtoffer, ook de hieroglyefengroep voor ‘goden’ zelf. De boodschap moet voor de ontzette clerus van de

³⁰ Zie de bijdrage van W. VAN SOLDT in dit nummer.

³¹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 115: 5-10.

³² M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 105: 7-8, verbeterd.

grote tempels duidelijk zijn geweest: geen *goden* meer dus, en geen individuele god, Amoën of wie ook. Van nu af aan gaat het alleen om twee figuren: de zon als schijf, *aten*, en zijn enige kenner en zoon, van nu af aan geheten Achnaton. Uit wat latere tijd dateert ook de volgende veelzeggende uitspraak van 's konings schenker Parennefer uit Amarna: 'Wat Re' betreft, hij kent de functionaris die zijn aandacht geeft aan het godsoffer. Maar wat de functionaris betreft die zijn aandacht niet geeft aan het godsoffer voor de *aten*, hem levert hij over aan Uw hand. Want het inkomen van elke god wordt gemeten bij de schepel; voor de *aten* wordt gemeten bij het mud'.³³ Dat klinkt niet vriendelijk voor de andere tempels. Of die ook gesloten zijn geworden, zoals men vaak in de literatuur tegenkomt, is nergens uit op te maken. Die vermoedens stoelen op de terugblik die wordt gegeven op de Amarna-periode in de zgn. restauratie-stèle van zijn opvolger, de even beroemde Toetanchamoën. En daarin wordt inderdaad gesproken van het verval van tempels, die met struikgewas overgroeid waren geraakt, van verwaarloosde schrijnen, van goden die zich hadden afgekeerd van Egypte.³⁴ Wie deze uitlatingen letterlijk neemt, en ze voegt bij de genoemde uithakkingen van godennamen, reconstrueert daaruit een groot-scheepse en permanente vervolging. Echter, het moeten afstaan van inkomen zoals in de genoemde decreten, duidt op coëxistentie.

De theologie van Amarna

De grote hoeveelheid tekstmateriaal die in Amarna zelf beschikbaar is, maakt het mogelijk om de opvattingen van Achnaton meer in detail te volgen. Een paar zijn rechtstreeks van de koning afkomstig, zoals de zgn. 'Grote Amarna-hymne', die aan het einde van deze bijdrage in vertaling volgt. Maar het merendeel bestaat uit hymnische toespraken door hovelingen op hun grafwanden, zowel tot de koning als tot de *aten* gericht. Een samenvattend religieus tractaat van wat Amenophis voor ogen stond is niet overgeleverd. Weliswaar hebben de grondsporen ook het bestaan aan het daglicht gebracht van een zgn. 'Huis des Levens', de gebruikelijke Egyptische benaming voor een scriptorium voor sacrale en wat wij zouden noemen wetenschappelijke teksten, maar van de daar bewaarde papyrusrollen is natuurlijk niets overgebleven. In essentie stemmen die hymnische uitlatingen zozeer met elkaar overeen, dat ze wel terug moeten gaan op een en

³³ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 143: 4-7.

³⁴ W. HELCK, *Urkunden der 18. Dynastie*, Heft 22 (Berlin 1958), 2027.

dezelfde bron, niemand anders dan Achnaton zelf. Dat de koning de basis is van alle inzicht wordt in Amarna door de hovelingen met zoveel woorden gezegd. Er is meerdere malen sprake van een onderwijzing of leer (*sebayet*), men wist zich onderwezen (*seba*), juist als in de vroege uitlating van beeldhouwer Baak, die eerder is aangehaald.

Die afhankelijkheid van de hovelingen gaat tot het slaafse toe, maar dat is ook in andere Egyptische konteksten niet ongewoon wanneer het de status van de koning betreft. De vraag is, natuurlijk, of die ‘leer’ van Achnaton,³⁵ waarvan we niet een exemplaar bezitten, een breder draagvlak had dan deze beperkte kring van aanhangers met hun onvoorwaardelijke betuiging van trouw aan alles wat van de koning afkomstig is. Bij elke gelegenheid wordt de koning door zijn hovelingen toegejuicht. Dat is wel de juiste term; want weinig in Amarna is gematigd of gewoon, alles is er hectisch. Binnen die beperkte kring heerste in hoge mate een opgelegde orthodoxie, want de volgende uitspraak over de koning draait er niet omheen: ‘Hij koelt zijn wraak aan degene die zijn leer/onderwijzing miskent, zijn gunst is voor degene die hem erkent’.³⁶ Daarbuiten was het beeld genuanceerder, zoals we nog zullen zien. Al komt Achnaton in de teksten meer naar voren als een dichter-denker dan als een systematisch theoloog, uit dat geheel laat zich toch een samenhangend beeld reconstrueren. Het gaat om een paar hoofdzaken: (i) het wereldbeeld; (ii) Achnaton’s status; (iii) hoe zich dat verhield tot de buitenwereld.

Wereldbeeld

De theologie van Amarna wordt gedomineerd door twee polen, de *aten* en Achnaton. Wat de *aten* betreft, de eerder beschreven naamgeving in de verticale cartouches werd omstreeks het negende jaar gewijzigd. Re‘horachte, ofwel ‘Re van de horizon’ in de eerste naam werd vervangen door ‘De heerser van de horizon’, en de tweede naam ‘Het licht dat is in de *aten*’ werd ook veranderd.³⁷ Dat was vermoedelijk omdat het woord ‘licht’ in het Egyptisch *sjoe* luidt, maar dat is tevens homoniem met de naam van de god Sjoe. De suggestie van aanwezigheid van zo’n aparte god in de titel was te vermijden, vandaar dat een abstractere herformulering werd ingevoerd:

³⁵ Uitvoerige beschrijving door J. ASSMANN, „Die ‘loyalistische Lehre’ Echnatons”, *SAK* 8 (1980), 1-32.

³⁶ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 86: 15-16.

³⁷ Voor de namen is nog steeds waardevol de bijdrage van B. GUNN, „Notes on the Aten and his names,” *JEA* 9 (1923), 168-176..

‘Re’, de vader die komt als *aten*.’ De meest gebruikelijke aanduiding was ‘De levende *aten*’, en die is ‘de enige god, naast wie geen andere is’³⁸ — in monotheïstische godsdiensten geen ongebruikelijke uitspraak. In het vele dat wordt gezegd over de *aten* is er geen sprake van de oertijd — dat is anders strijk en zet een thema in de traditionele Egyptische godsbeschrijvingen, want, hoe ouder het mythische verleden van een god of godin, hoe hoger zijn of haar status. Hoe meer status ook voor het gebied van de tempel van waaruit de goden hun scheppingswerk zijn begonnen. Wel is de tijdloze *aten* ‘...degene die de hemel heeft gemaakt, maar er verborgen in is. Hoewel hij in ons gezicht is, kennen wij zijn wezen (*djet*) niet; [maar hij is onthuld] aan zijn geliefde zoon’.³⁹ Hier wordt met zoveel woorden het primaat gesteld van de koning als kenner van deze zwijgende god. Wie geenszins zwijgt is Achnaton, de enige die opening van zaken geeft over die zonnemacht, de vertolker van de *aten*, maar niet zijn profeet. En van die verre zwijgende steeds bewegende god geldt ook nog de afstandelijke vaststelling: ‘De hemel is Uw tempel.’⁴⁰

De zonnescijf geldt enerzijds als een entiteit op zichzelf, die de pure lichtsubstantie vertegenwoordigt. Een uitspraak luidt: ‘Wanneer hij verschijnt, is elk land in blijdschap en zijn stralen zijn op de ogen van alles wat hij heeft geschapen: men zegt „leven” wanneer hij wordt gezien, maar men sterft van hem niet te zien’.⁴¹ Kortom, het is dat zintuigelijke *zien* dat de levenskracht overbrengt; dat de *aten* op de wereld straalt betekent dat hij die ziet, en omgekeerd zien mensen, dieren en planten de *aten*, waardoor zij leven. Het zicht zelf is iets waarvoor de god heeft gezorgd, want er wordt ook gezegd: ‘...die de ogen maakt van alles wat hij heeft geschapen’.⁴² Het begrip *licht*, in het Egyptisch *setoet* ‘straling’, doet aan als een basiselement in de natuur, enigszins analoog aan de opvatting van de Griekse natuurfilosoof Anaximenes van Milete uit de 6e eeuw voor Chr., die de lucht (*aêr*) beschouwde als de grondstof waar alles van kon worden afgeleid.⁴³

Zodoende is de *aten* de bron van alle leven, en wordt ‘vader en moeder genoemd’, of ook wel alleen ‘moeder’ of ‘vader’, uitspraken die ik eerder heb gerelateerd aan de vrouw-achtige torso van Achnaton. Dat creatieve

³⁸ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 94: 17.

³⁹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 89: 14-15.

⁴⁰ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 71: 7.

⁴¹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 22-23 (graf van Panehsi).

⁴² M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 21: 30.

⁴³ G.S. KIRK & J.E. RAVEN, *The Presocratic Philosophers* (Cambridge 1981), 144, no. 143 (= Theophr. apud Simpl. Phys., 24, 26).

vermogen spreekt uit de volgende lange schilderachtige uitlating: ‘U bent de levende *aten*; eeuwigdurendheid is Uw beeld, want U hebt de hemel ver gemaakt om in te verschijnen, om te zien wat U allemaal hebt gemaakt — terwijl U alleen bent, maar terwijl er miljoenen levens in U zijn, om hen (= de schepselen) te doen leven. De levensadem gaat naar hun neuzen, wanneer Uw stralen worden gezien. Alle bloemen leven, die groeien op de grond en tot groei gebracht zijn vanwege Uw verschijnen. Ze worden dronken op het zien van U, terwijl alle vee op zijn poten huppelt, en de vogels in hun nesten vliegen op van vreugde; hun vleugels die waren opgevouwen spreiden zich uit in verering voor de levende *aten*, degene die hen maakte’.⁴⁴ En elders is de *aten* ‘...degene die het vruchtwater laat ontstaan in de vrouwen, die het zaad maakt in de mannen, die het kind in leven houdt in de schoot van zijn moeder’.⁴⁵

Nu is dit deel van de thematiek niet werkelijk nieuw. De uniciteit van de zonnescijf en zijn levenverwekkende vermogen zijn ook thema’s in eerdere zonnehymnen, met name een heel bekende uit de periode van zijn voorganger, de hymne van de twee architecten van de tempel van Loexor gebouwd onder Amenophis III, de broers Soeti en Hor. Dat zojuist opgeroepen beeld van de natuur die beziel wordt door de zonnestrallen, die totale afhankelijkheid van het leven op aarde van het element licht, wordt bevestigd door afbeeldingen. Zo is er een in het koningsgraf in Amarna (room a, A) waarop dansende struisvogels, huppelend vee en zwaaiende planten voorkomen, allemaal gevangen in de stralen van de dagzon, stralen die tegelijkertijd doordringen op alle andere plekken — in dit geval tot in alle hoeken en gaten van het paleis, inclusief de kelders, pottbakkersovens en voorraadplaatsen (zie fig. 1).⁴⁶ Dat illustreert ook een volgend aspect, dat de *aten* belichaamd is in alles: ‘U maakt eindeloos veel incorporaties in Uzelf, U, de alenige — nederzettingen, akkers, het tracé van de rivier’,⁴⁷ en elders heet het: ‘eindeloos veel levens zijn in U’.⁴⁸ Met andere woorden, de *aten* is de wereld zelf, iets wat tot dusver zo expliciet van de zon niet werd gesteld.

Maar dat alles geldt bij dag. Want daar staat het volgende tegenover: ‘Wanneer U te ruste gaat in de westelijke horizon is het land in duisternis,

⁴⁴ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 15: 1-14.

⁴⁵ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 94: 10-11.

⁴⁶ G.T. MARTIN, *The Royal Tomb at El-Amarna*, II (London 1989), 29 (naar een reliëf-tekening uit de vorige eeuw). Voorraadplaatsen belicht door de stralen: ook in N. DE GARIS DAVIES, *The Rock Tombs of El Amarna*, I (London 1903), Pl. 26, rechts (graf van Merire I).

⁴⁷ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 95: 12-13.

⁴⁸ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 15: 4-9.

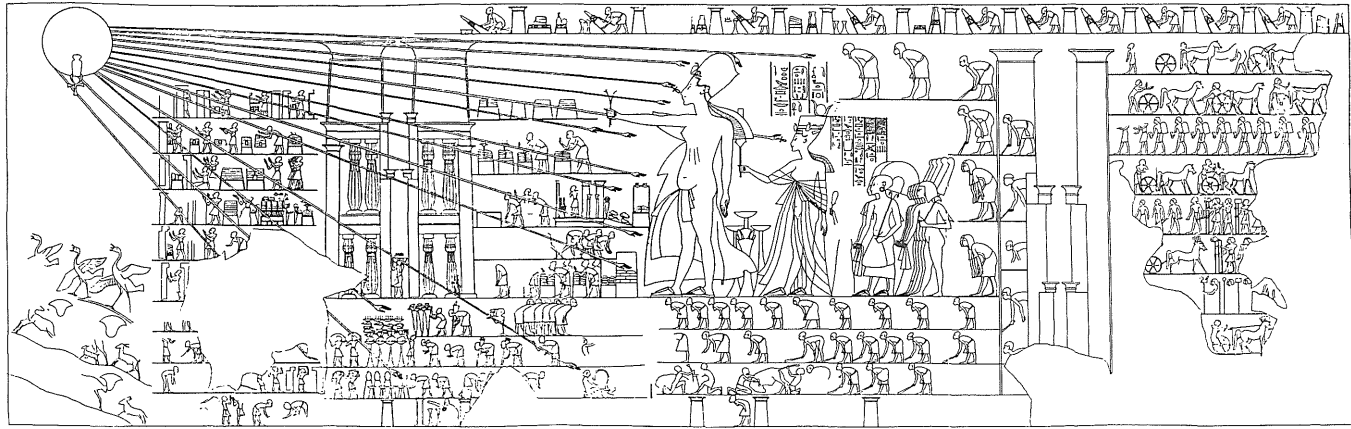

Fig. 1. De *aten* beheerst het hele leven. Wandreliëf uit het koningsgraf in Amarna (naar U. Bouriant, G. Legrain en G. Jéquier, *Monuments pour servir à l'étude du culte d'Atonou en Égypte* (MIFAO 8, Le Caire 1904).

in een toestand van dood. De slapers in hun vertrek, hun hoofden zijn bedekt en niet een oog ziet het ander. Als hun bezittingen worden geroofd, hoewel die onder hun hoofd zijn, bemerken zij het niet. Elke leeuw is uit zijn hol gekropen en alle kruipend gedierte, het bijt.⁴⁹ Deze beschrijving van de nachtelijke natuur waarin de *aten* niet langer de behoeder is van het geordende leven, herinnert aan strofen van een tekst die eeuwen later ontstond in Israel, psalm 104, gericht tot Jahweh als de instandhouder van de natuur. Over de relatie van die twee teksten is veel geschreven. Door het langdurige en intensieve onderlinge contact van de Middelandse zee culturen is ook die zo fervent aan het Egyptische hof beleden nieuwe idee van de *aten* niet ontgaan aan de vorstenhoven van West-Azië. Dat blijkt uit enkele passages in de Amarna-correspondentie. Zo schreef Abimilki, de vorst van Tyrus, in een brief aan Achnaton het volgende: ‘Mijn heer is de zon die opgaat over alle landen dag na dag, volgens de wijze van de zon, zijn goedgunstige vader; die het leven toekent door zijn zoete adem en terugkeert met zijn noordewind’.⁵⁰ Het zou gezegd kunnen zijn door een van de hovelingen van de koning, allen wel onderlegd in Egyptische hof-taal. Trouwens, het wereldbeeld van het atenisme is kosmopolitisch, getuige de volgende uitspraak over de *aten*: ‘De landen Khor (= Syrië), Nubië en Egypte, elk mens daarin zet U er op zijn plaats; U hebt hun onderhoud voorzien waarbij iedereen zijn voedsel heeft. Zijn levenstijd is berekend. Hun tongen zijn onderscheiden door de taal en hun karakter eveneens, en hun uiterlijk is verschillend, want U hebt de volkeren verschillend gemaakt’.⁵¹ Die volkeren waren trouwens ruim vertegenwoordigd in het dagelijkse leven in zijn directe omgeving. Immers, wat steeds opvalt is de overdaad aan militair gevolg in de omgeving van Achnaton, in Thebe en in Amarna — wel meer als decorum dan bedoeld als parate strijdmacht, want het is bekend dat Achnaton in de buitenlandse politiek weinig activiteit betoonde. Maar onder al dat krijgsvolk zijn veel vreemdelingen te herkennen aan hun typische uitmontering en gelaatsvorm — de kunstenaars hadden in hun werkplaatsen modellen beschikbaar om zulke allochtone typen uit te beelden, zoals op de tentoonstelling was te zien. Achnaton heeft op het punt van de naties universele gedachten gekoesterd. Het is interessant om die idee, die hier voor het eerst opkomt, te vervolgen. Een iets latere magische hymne schrijft de diversificatie van de talen toe aan de god Thoth van het schrift, en in het Poortenboek, kort na Achnaton

⁴⁹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 93: 17-94: 2.

⁵⁰ El Amarna brief 147, begin; zie W.L. MORAN, *The Amarna Letters* (Baltimore/London 1992), 233.

⁵¹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 94: 19-95: 2.

onstaan, krijgen de Nubiërs, de Libiërs en de West-semieten zelfs toegang tot het Egyptische dodenrijk. Inburgeringspolitiek kan aan de Egyptische koningen niet worden ontzegd.

Maar, zoals gezegd, een dodenrijk, een nachtwereld, behoorde niet tot het concept van Achnaton. Een nachtwereld die door de *aten* doorkruist wordt, zoals in de genoemde onderwereldbeschrijving van het Amdoeat waar de zonnegod de onderwereld bezoekt en ordent, is immers niet ontwikkeld. De doctrine van Achnaton heeft te kort tijd van leven gehad om dat alles tot op het fundament te herzien — en bovendien was de koning in dat aspect van de kosmografie misschien ook niet wezenlijk geïnteresseerd.

Dat moet de hovelingen voor een probleem geplaatst hebben. De visie op het nabestaan zoals dat in de graven in Amarna is gedocumenteerd is het blijvend betrokken zijn bij het leven van alledag, in de vergeestelijkte vorm van de beweeglijke *ba*,⁵² die afhankelijk is van offers in het graf en in de grote *aten*-tempels. In de opvattingen in de Amarna-graven delen de doden in de levenwekkende kracht van de zonnestralen van overdag; zij verrijzen dan, en maken deel uit van de microcosmos die de heilige stad Achetaton is. Vandaar de traditionele voorstellingen van gestorvenen achter hun offertafel, die zich offers wensen; en er zijn ook werkbeeldjes voor het hiernamaals (*sjabti*'s) bekend, deels met een geheel nieuwe tekst, ingericht op de *aten*, deels met de oude Osiriaanse formule. In feite doet de visie op de nawereld, eigenlijk een lacune, denken aan een van de bestaande traditionele concepties van het dodenrijk. Die is, dat die wereld niet is bewoond door tal van goden of een verlossingsgedachte inhoud voor gestorvenen in een herleven als Osiris, maar bestaat uit een donkere ruimte die aan de gestorvenen weinig soelaas biedt, zodat men geheel op de buitenwereld is aangewezen. Die nihilistische opvatting komt van tijd tot tijd naar boven tussen andere, meer optimistische, die ik eerder noemde, en komt vooral in de Late Periode naar boven, wanneer de idee van het graf als centrum van voortbestaan op de achtergrond raakt. Nog later is de idee van de rondzwevende *ba*-ziel die participeert in het tempelleven van alledag, onder meer beschreven in het zgn. 'Boek van het Doorwandelen van de Eeuwigheid.' De problematiek is dus door de Egyptenaren van alle tijden doordacht. Echter, in de conceptie van het kortstondige atenisme is de nawereld volkomen overvleugeld door de dagwereld.

⁵² L.V. ŽABKAR, „The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba”, *Journal of Near Eastern Studies* 13 (1954), 87-101.

De status van de koning

Wat Achnaton zelf betreft, nergens claimt hij een goddelijke status; maar vergelijkingen in die zin zijn er wel. De iconografie is al genoemd, de naamtitels en het jubileumfeest, zaken die zowel naar de koning als naar de *aten* uitwijzen als gelijkwaardigen. Maar er is meer, alles gezien door de ogen van zijn medestanders. Om een voorbeeld te nemen uit het dagelijks leven in Amarna: de koning rijdt met de koningin in een tweewielige renwagen, wat men in de drafsport noemt een ‘sulky’, naar de tempel om aan de *aten* te offeren. Die wagen is een steeds terugkerend element.⁵³ En dat wordt zo geformuleerd: ‘Zijne Majesteit verscheen op het gespan, op de grote wagen van electrum, zoals de *aten* wanneer hij verschijnt aan de horizon’,⁵⁴ een veelzeggende vergelijking. De hoveling Merire‘ (de Tweede) noemt hem ‘Het schone kind van de levende *aten* (...) U wordt geboren zoals de *aten* geboren wordt’.⁵⁵ Praktisch godgelijk is hij ook in de ogen van de kamerheer Toetoe wanneer die tot de *aten* zegt: ‘Uw zoon die uit Uw leden is voortgekomen, vereert U; moge U voor hem verhoren wat hij in zijn hart verlangt en moge U het voor hem uitvoeren alsof het uit zijn mond voortkomt. Moge U hem liefhebben en hem laten zijn als de *aten* terwijl U aan de hemel bent en Uw stralen op hem rusten’.⁵⁶ En weer een ander (Panehsi) prijst hem als ‘mijn god die mij vormde (...), die mij liet omgaan met zijn gunstelingen (...) die mij machtig liet worden toen ik arm was’.⁵⁷ Zulk soort uitlatingen, waarbij de afhankelijkheid van de hovelingen tot in het slaafse gaat en het woord ‘arme’ (*nemeh*) een slagwoord wordt, hoort men ook van anderen; de koning heeft hen geschapen (*secheper*), gemaakt (*iri*), gevormd (*qed*). Kennelijk had Achnaton zijn directe volgelingen niet gerecrueteerd uit gevestigde klassen, en zulke bewoordingen duiden ook op de beperktheid van het milieu waarbinnen zijn excentrieke solaire opvattingen zich hadden ontwikkeld. Steeds wordt ook van Achnaton gezegd dat hij de *ma‘at* handhaaft. Nu krijgt die koninklijke taak in de traditionele religie de vorm van het uitvoeren van de cultus (dat is het kosmische aspect) en het handhaven van orde en recht (dat is het maatschappelijke aspect). Maar in Achnaton’s documentatie komt *ma‘at*⁵⁸ veeleer

⁵³ Vgl. J.-L. CHAPPAZ, „Le thème du char à Tell el-Amarna”, pp. 112-119 in: *Cahiers de Karnak VIII: 1982-1985* (Paris 1987).

⁵⁴ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 122: 15-123: 4.

⁵⁵ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 16: 17...17: 3.

⁵⁶ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 75: 12-14.

⁵⁷ M. SANDMAN, 23/24:1...3.

⁵⁸ Hierover R. ANTHES, *Die Maat des Echnaton von Amarna* (Baltimore 1952).

overeen met ‘het juiste kosmisch inzicht’, d.w.z., het wezen van de *aten*. Aardse taken blijven ongenoemd. Het menselijke zorgement ontbreekt volkomen in de visie op de *aten* en van de koning.

In alle optredens van Amenophis IV zien we ook Nefertiti figureren — niet als gelijke,⁵⁹ maar wel steeds mede-offerend. Trouwens, hun kinderen eveneens: drie in Thebe, drie andere in Amarna. In een vroege Thebaanse Aton-tempel, geheten het *Roedj-menoe*, een obelisk-heiligdom, treedt Nefertiti zelfs geheel alleen op. Er is geen omschrijving van de functie die de koningin was toebedacht, maar al in de vroege periode, met nog zoveel ontlening aan de bestaande opvattingen, suggereren voorstellingen op de *talatats* een positie die men in traditionele termen zou kunnen omschrijven als die van de godin Ma‘at of Hathor, de gemalin van de zonnegod. Dat stemt ook overeen met een bepaalde kroon die Nefertiti vaak draagt.⁶⁰ Hovelingen in Amarna erkenden haar positie en men omschreef haar rituele rol met de gevoelvolle woorden ‘...zij die één is met haar schoonheid, die de *aten* tevreden stelt met een liefelijke stem en met haar fraaie handen die de sinistra dragen, de meesteres van de Beide Landen, Nefertiti (...), terwijl zij steeds, steeds, naast Wa‘enre‘ is’.⁶¹ Men kan dit nog verder aanvullen vanuit de visie van de bewoners van de stad Amarna, maar dit alles blijft indirect, het ligt op het symbolische vlak. Men vereert ook de naamringen van Achnaton, zoals de tentoonstelling heeft laten zien; maar dat soort vroomheid is van alle tijden. Typisch voor de status van Achnaton en gezin in het volgende. Grafreliëfs en privé-stèles uit huizen en kapellen in de stad zelf bevatten nogal eens de voorstelling van de *aten* die de koninklijke familie overstraalt, een gezin dat stereotiep wordt afgebeeld in huiselijke rust;⁶² heel genoegelijke genre-tafereeltjes; ook zo’n stèle was aanwezig op de tentoonstelling. Die stèles geven niet de indruk van een specifiek religieuze voorstelling; ze bevatten alleen de namen van de *aten* en de koninklijke familieleden, maar ze hebben een sterke analogie met stèles van een huiscultus, goed bekend uit het dorp Deir el-Medîna. Zo kan men de voorstellingen interpreteren in die zin van ‘de zonnegod en de heilige familie’. Die huiselijke scènes zijn vaak opgevat als een triade: de

⁵⁹ Vgl. ook de zonnehymne aan het einde van dit artikel, waar in het beginprotocol de koning en de koningin parallel worden genoemd – maar wie zich presenteert als spreker is de koning.

⁶⁰ B. VAN DE WALLE, „Survivances mythologiques dans les coiffures royales de l’époque atonienne”, *Cd’É* 55 (1980), 23-36.

⁶¹ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 92: 15-16.

⁶² Vgl. S. IKRAM, „Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at El-‘Amarna”, *JEA* 75 (1989), 89-101.

aten, Achnaton en Nefetiti. Zelfs als ‘oergod + Sjoe en Tefnoet’, de eerste twee generaties van het pantheon, maar zo’n vergezochte systematisering heeft weer een polytheïstische bijklank.

De praktijk in Amarna en daarbuiten

Daarbij is overigens te bedenken dat de nieuwe religie wel een wijde omvang pretendeerde te hebben, maar dat de werkelijkheid anders was. Opgravingen van huizen hebben tal van beeldjes en amuletten uit de traditionele religie aan het daglicht gebracht en het zgn. arbeidersdorp bezat een eigen tempel en privé-kapellen, overdekt en wel, met voorouderverering en andere cultusvoorwerpen uit de volksreligie;⁶³ op de tentoonstelling was er bv. een schitterende kleine stèle te zien met daarop de godin Taweret. Met andere woorden: op loopafstand van de tempels die de ketter-koning had laten aanleggen conform zijn nieuwe opvattingen, ging de traditionele godsdienst zijn traditionele gang in privé-heiligdommen, die niets weg hadden van de nieuwe zonnethematiek en alles van de gebruikelijke inrichting. Merkwaardigerwijs ruimde Achnaton ook een graf in voor de zgn. Mnevis-stier, zoals uit de stichtingsproclamatie voor Achetaten is op te maken.⁶⁴ De Mnevis gold als de heilige stier van de zonnegod van Heliopolis; of en hoe de theologische relatie tot de *aten* beredeneerd was, is onbekend.

Trouwens, op flinke afstand van Amarna, en buiten de directe invloedssfeer van deze heilige stad, was de oude religie al begonnen de nieuwe opvattingen met opmerkelijke vitaliteit in te kapselen. In het graf van de goudsmid Ptahmay in Giza staat op een fragment uit Cairo een hymne aan de opgaande *aten* die met net zulke fraaie bewoordingen begint als bijvoorbeeld de grote Amarna-hymne. Maar een parallelle hymne aan de *ondergaande* zon is gewijd aan Atoem, de oude oergod van Heliopolis.⁶⁵ De tentoonstelling bevatte een fragment van zijn graf in het British Museum met een soortgelijk parallelisme, nu van Rehorachte en de *aten*. Echter, na enige tijd is aan dit amalgameeringsproces een einde gekomen.

⁶³ A. BOMANN, *Amarna Reports* 1 (1983), 14-33; *Amarna Reports* 2 (1985), 1-17; B. GARFI, *ib.*, 18-28; H. HECKER, *Amarna Reports* 3 (1986), 80-89. Samenvattend: A. BOMANN, *The Private Chapel in Ancient Egypt* (London/New York 1991), 1-36.

⁶⁴ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 116: 1-4.

⁶⁵ C.M. ZIVIE, „À propos de quelques reliefs du Nouvel Empire au Musée du Caire”, *BIFAO* 75 (1975), 298-299.

Het karakter van de Amarna-theologie

Het *atenisme* is, achteraf beschouwd, een eenzijdige theologie, gericht op één bepaalde kracht in de natuur, zonder kosmogonie, zonder oergeschiedenis, zonder mythevorming. Zonder kosmogonie wil ook zeggen dat er geen kosmische tegenkrachten zijn, en die zijn uit de traditionele religie niet weg te denken als de tegenpool van de *ma'at*, orde. Geen orde zonder het tegenwicht van de on-orde. In dit monotheïsme is echter alles zonnig, onbezorgd; het *atenisme* is een religie van het onmiddellijke, van het dagelijkse. Op kosmisch niveau zijn het de zonnehymnen die de eeuwige rust en vrede over de wereld bezingen, op dagelijks niveau zijn het de vredige huiselijke taferelen in het koninklijke kabinet.

Monotheïsme behoeft ethiek niet uit te sluiten, maar uitspraken hierover laten zich in het *atenisme* niet vinden. De *aten* is eigenlijk ontoegankelijk voor de mensen, want alleen zichtbaar, hoog aan de hemel; en als natuurkracht ook de wereld zelf incorporerend. Alleen de koning is ermee bekend. Nu is het de vraag, of Achnaton zijn *aten* als een 'god' zag. Want dat begrip 'god' is ook weer gedefinieerd als een categorie van de traditionele godsdienst. Eigenlijk gaat het hier meer om een natuurleer, maar een die zich bedient van ideeën die, hoe kan het anders, wortelen in het bestaande culturele milieu, en dus van de uitdrukkingsmiddelen van de bestaande godsdienst niet zijn los te denken. Dit *atenisme* is qua karakter een orthodoxie, en boven is iets geciteerd van het leerstellig gezag dat de koning zich toekende. Men kan zich voorstellen, aan de hand van de geschiedenis van diverse aan ons allen bekende in een staat ingebedde monotheïstische godsdiensten, waar dit op de langere duur toe zou hebben kunnen leiden.

De opvatting van Achnaton ging tegen het gebruikelijke kader in, en ontstond niet in een periode van crisis, waaruit bijvoorbeeld dit monotheïsme een uitweg had kunnen bieden. De doctrine past wel in een tijd van toeneming van de status van de zonnecultus, maar is te zeer een vereenzijdiging daarvan dan dat ze zich heeft kunnen doorzetten. In de volgende tijd, de Ramessidische, groeide de positie van de zonnegod verder uit tot een allesomvattende god,⁶⁶ maar dat proces heeft Achnaton hoogstens versneld, niet echter geïnitieerd. Zoals bekend, zijn tempels zijn op zeker moment afgebroken, graf en sarcofaag zijn systematisch vernield (van die

⁶⁶ J. ASSMANN, „Primat und Transzendenz. Struktur und Genese der ägyptischen Vorstellung eines 'Höchsten Wesens'“, pp. 7-42 in: W. WESTENDORF (ed.), *Aspekte der spät-ägyptischen Religion* (Wiesbaden 1979). Zie ook J. ASSMANN, *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom. Re, Amun and the Crisis of Polytheism* (London/New York 1995).

haatdragende handeling getuigde een brokstuk op de tentoonstelling), de vroegere culten zijn in ere hersteld onder verschillende opvolgers. Het latere oordeel was eensluidend negatief. In de Ramessidische tijd werd naar zijn regering verwezen als de periode van ‘de vijand van Achetaten’ en als ‘jaar zo-en-zoveel van de rebel.’⁶⁷

DE GROTE HYMNE AAN DE ATEN IN HET GRAF VAN DE HOVELING AY⁶⁸

¹ Aanbidding van (Rehorachte-leeft, die-zich-verheugt-in-de-einder.)
(In zijn naam van Het-licht-dat de-aten-is) levend voor eeuwig en altijd; de levende *aten*, de grote die in jubileum is, heer van alles wat wordt omcirkeld; *aten*, heer van de hemel, heer van de aarde, heer van de tempel van de *aten* in Achetaten.

De koning van Boven en Beneden-Egypte, levend van waarheid, de heer van de Beide Landen, (Schoon-zijn-de-gedaanten-van Re‘, Enige-van-Re), de zoon van Re‘, levend van waarheid, de heer van de kronen, (Achnaton) lang in zijn levensduur;
de grote koninklijke gemalin, zijn beminde, de meesteres van de Beide Landen, (Schoon-is-de schoonheid-van-*aten*, Nefertiti), levend, gezond en welvarend voor eeuwig en altijd,

² — hij zegt:

U verschijnt op schone wijze aan de einder van de hemel * o levende *aten*, die het leven bent begonnen

U bent opgegaan aan de oostelijke einder * U hebt elk land gevuld met Uw schoonheid

U bent prachtig, groots, schitterend * hoog boven alle landen

Uw stralen, zij omvatten de landen * tot aan alles wat U gemaakt hebt

³ U bent de zon, u bereikt hun einde * U onderwerpt ze <voor> Uw geliefde zoon

U bent ver, Uw stralen zijn op aarde * U bent in hun gezicht, Uw gangen ongezien^(?)

⁶⁷ *Inscriptie van Mes*, S., 14 (= K.R. KITCHEN, *Ramesside Inscriptions*, III, 433: 12), resp. *pap. Berlin 3040A*, rt., 7, (= *ib.*, II, 158: 15).

⁶⁸ M. SANDMAN, *Texts Akhenaten*, 93:9-96:3. De tekst is opgebouwd in coupletten met een eenheid van gedachte, met een enkel triplet er tussen.

Gaat U te ruste in de westelijke einder * dan is de aarde in het duister, in doodstoestand

De slapers in het vertrek, hun hoofden zijn bedekt * geen oog ziet het andere

Worden al hun bezittingen geroofd * terwijl ze onder hun hoofden zijn, zij merken het niet

⁴ Alle leeuwen zijn uit hun holen tevoorschijn gekomen * alle slangenbroed, het bijt

Is de duisternis gevallen,^(?) dan is de aarde in stilzwijgen * hun maker is ondergegaan in zijn einder

De aarde wordt licht wanneer U bent opgegaan aan de einder * schijnend als *aten* bij dag

U verdrijft de duisternis, U toont Uw stralen * de Beide Landen zijn in feeststemming

De mensen zijn ontwaakt, staan op de voeten nu U hen hebt opgericht * Hun lijven worden gewassen, kleren ⁵ aangedaan

Hun armen zijn in aanbidding bij Uw verschijnen * het hele land, het doet zijn werk

Alle vee is tevreden met zijn gras * bomen en planten spruiten uit

Vogels zijn opgevlogen uit hun nesten * hun vleugels in aanbidding voor Uw *ka*

Alle kleinvee huppelt op de poten * al wat opvliegt en neerdaalt, ⁶ het leeft wanneer U <voor> hen opgaat

Schepen varen stroomop en evenzo stroomaf * elke weg ligt open bij Uw verschijnen

De vissen in de rivier dartelen voor Uw aanschijn * Uw stralen zijn in het diep van de zee

U, die het kiemvocht schept in de vrouwen * die het zaad maakt in de mannen

Die het kind in leven houdt in de schoot van zijn moeder * die het kalmeert door zijn huilen te stoppen

Voedster ⁷ in de schoot, geveer van lucht * om alles wat hij maakt in leven te houden

Zodra het uit de schoot neerdaalt, ademt het * op de dag van zijn geboorte U opent zijn mond geheel * U zorgt voor zijn onderhoud

Het kuiken in het ei dat spreekt in de schaal * U geeft het adem daarbinnen om het in leven te houden

Zodra U zijn bestemde tijd hebt bepaald * om het te breken, namelijk het ei

Komt het uit het ei tevoorschijn * spreekt het op zijn bestemde tijd * loopt het op zijn poten wanneer het er uit tevoorschijn komt!

Hoe talrijk zijn ze, Uw daden * al zijn zij verborgen uit het zicht *O⁸ ene god, met geen ander naast hem!

U maakte de aarde naar Uw wens terwijl U alleen was * met mensen, grootvee en alle kleinvee

Alles wat op op aarde is, wat op poten gaat * en wat in de hoogte vliegt met hun vleugels

De buitenlanden Syrië en Nubië, het land Egypte * elk mens zet U op zijn plaats, U voorziet in hun onderhoud

Iedereen heeft zijn graanvoedsel * hun leventijd is geteld

Tongen zijn onderscheiden door de taal * en hun aard⁹ evenzo

Hun uiterlijk is onderscheiden * sinds U de vreemde volkeren onderscheidde

U maakte een Nijl in de onderwereld * en U brengt hem boven al naar U wenst

Om het mensdom in leven te houden * daar U hen voor U zelf maakte, * hun aller heer, die moeite doet voor hen

U, de heer van elk land, die voor hen opgaat * U, de *aten* van de dag, groot van ontzag

Alle verre landen, U maakt hun levensonderhoud * nadat U een Nijlvloed hebt geplaatst aan de hemel

Daalt die voor hen neer, ¹⁰ dan vormt hij een stroom op de bergen als de Grote Groene (Zee) * zodat hun akkers bevoeien in hun bereik^(?)

Hoe welvoorzien zijn ze, Uw plannen, O heer van eeuwigheid! * de Nijlvloed aan de hemel,

hij is bestemd voor de buitenvolkeren * en voor al het kleinvee dat rondloopt <op> poten

De Nijlvloed, hij komt uit de onderwereld, voor Egypte

Uw stralen koesteren alle tuinen * verschijnt U, dan leven zijn en gedijen zij voor U

U maakt de seizoenen om alles wat U maakt op te kweken: * kiemtijd, om hun koelte te geven * warmte, opdat zij U ervaren

U hebt de hemel ver gemaakt om er in op te gaan * om alles te zien wat U hebt gemaakt

U bent alleen, wanneer U bent opgegaan * in Uw gedaante van levende *aten* * verschenen, stralend, ver en nabij

U maakt miljoenen gestalten uit Uzelf, alleen: * steden, dorpen, akkers, weg en rivier

Alle ogen aanschouwen U tegenover zich * U bent de *aten* van de dag boven de aarde

U bent op weg gegaan opdat elk mens bestaat * U hebt hun zicht geschapen * opdat U niet [U]zelf zou zien [als het]^(?) enige dat U hebt gemaakt

U bent in mijn hart en er is geen ander die U kent * behalve Uw zoon (Schoon-zijn-de-gedaanten-van Re‘, de-Enige-van-Re‘)

Moge u hem kundig maken van uw voornemens en Uw sterkte.

De aarde ontstond uit Uw hand, zoals U hen maakte; * bent U verschenen, dan leven zij; * gaat U onder, dan sterven zij

U bent de tijdsduur in persoon * men leeft van U

De ogen zijn gericht op <Uw> schoonheid tot U ondergaat * alle arbeid wordt neergelegd wanneer U ondergaat in het westen

Wanneer <U> opgaat en [alle arbeid] laat opbloeien voor de koning * haast iedereen zich te voet,

sedert U de aarde grondvestte * U richt hen op voor Uw zoon die is voortgekomen uit Uw lijf

De koning van Boven en Beneden-Egypte, die leeft van de waarheid, de heer van de Beide Landen,

(Schoon-zijn-de-gedaanten-van Re‘, de-Enige-van-Re‘) de zoon van Re‘, levend van waarheid, de heer van de kronen, (Achnaten) lang van levensduur

(De grote koninklijke gemalin, zijn beminde, de meesteres van de Beide Landen, (Schoon-is-de schoonheid-van-*aten*, Nefertiti), levend, gezond en welvarend voor eeuwig en altijd.

HOE BESTUURT EEN KETTER ZIJN LAND?

BEN HARING

Wie wetenschappelijke (of minder wetenschappelijke) literatuur leest over farao Achnaton en zijn tijd, wordt nog al eens geconfronteerd met de opvatting dat zijn aandacht voor religieuze en artistieke hervormingen ten koste ging van het bestuur van zijn land en van het Egyptische imperium. Achnaton wordt bijvoorbeeld wel getypeerd als geïnspireerd godsdienst-hervormer en dichter, maar ook wel als tiran, geloofsfaanaat of zwakzinnige. In geen van deze (overigens alle slecht onderbouwde) indrukken komt de koning er als staatshoofd goed vanaf, of het moet zijn door zijn veronderstelde vredelievendheid (of was het toch gebrek aan militaire daadkracht?) die door ons, moderne westerlingen, als politiek correct wordt ervaren.¹ Zowel de beeldvorming als het morele oordeel zijn gebaseerd op speculatie, en hoewel Achnaton zonder twijfel een uitzonderlijke vorstenfiguur is geweest, blijft hij als persoon net zo ongrijpbaar als de farao's die vóór en na hem hebben geregeerd. Met de persoon Achnaton zal ik mij in dit artikel dan ook niet bezig houden, maar wel met de rol die hij als regerend vorst moet hebben gespeeld.

Achnaton, die zijn regering begon onder de naam Amenhotep (IV), was de tiende farao van de Achttiende Dynastie. De periode waarin hij leefde wordt ook wel 'Amarnatijd' genoemd vanwege de nieuwe residentiestad die door Achnaton werd gesticht in zijn vijfde regeringsjaar. Hij noemde deze stad Achetaton („Horizon-van-Aton”), maar de plek waar de stad zich vroeger bevond staat tegenwoordig bekend als El-Amarna. Strikt genomen zou de term 'Amarnatijd' dus betrekking moeten hebben op de periode gedurende welke de stad Achetaton werd gebouwd en bewoond, van Achnatons vijfde regeringsjaar tot in het begin van de regering van zijn opvolger Toetanchamon, die de stad verliet. De bestreken periode is echter langer, en dit vindt zijn oorzaak in één van de meest opmerkelijke vondsten die in El-Amarna zijn gedaan: die van de correspondentie tussen de farao's en staatshoofden in het Nabije Oosten. Deze 'Amarnacorrespondentie', die werd gevoerd in het Akkadisch, dat in spijkerschrift op kleitabletten werd geschreven, is het onderwerp van de bijdrage van

¹ Een even twijfelachtig aura omgeeft een eerdere farao van de Achttiende Dynastie, koningin Hatsjepsot, met wier achterafbeoordeling in Oudegyptische en modern-westerse visie Achnaton meer dan één aspect gemeen heeft, zoals we nog zullen zien.

Wilfred van Soldt in deze *Phoenix*. De bewaard gebleven Amarnabrieven stammen uit de latere jaren van Achnatons vader en voorganger Amenhotep III, uit de tijd van Amenhotep IV/Achnaton zelf en van Toetanchamon. In jaartallen: van iets vóór 1350 tot ongeveer 1330 vóór het begin van onze jaartelling. Deze farao's worden daarom alledrie tot de Amarnatijd gerekend. Het plaatsen van de latere jaren van Amenhotep III in de Amarnatijd vindt ook enige rechtvaardiging in Egyptische historische gegevens, omdat niet uitgesloten kan worden dat Amenhotep III en Amenhotep IV enige tijd samen geregeerd hebben (maar bewezen is het evenmin). Ook zijn er punten van overeenkomst in de kunst uit de latere tijd van Amenhotep III en de regering van zijn opvolger. Ook de laatste farao's van de Achttiende Dynastie, Eje en Horemheb, worden wel eens tot de Amarnatijd (maar dan in wel heel ruime zin) gerekend. De stad Achetaton noch de Amarnacorrespondentie spelen dan nog een rol, en dus lijkt het beter, bij deze koningen te spreken van 'na-Amarnatijd'.

Overigens levert de Amarnatijd, of precies gezegd de Amarnacorrespondentie, ons nu juist cruciale gegevens voor de chronologie, dat wil zeggen voor de vastlegging van de Egyptische geschiedenis in jaartallen. Die gegevens komen voor deze periode voor een belangrijk deel uit het buitenland: de brieven aan de farao's van koningen uit het Nabije Oosten, met name de Babylonische en Assyrische, verbinden de Egyptische geschiedenis met de Mesopotamische. De combinatie van gegevens uit Egypte en Mesopotamië levert vrij nauwkeurige jaartallen op, waardoor de Amarnatijd (en daardoor de gehele Achttiende Dynastie) chronologisch goed is te begrenzen, al zijn de geleerden het in detail — uiteraard — niet altijd eens.² Intussen moge duidelijk zijn dat de term 'Amarnatijd' niet alleen betrekking heeft op Egypte, maar op een stukje van de geschiedenis van het gehele oude Nabije Oosten.

Voor Egypte was deze periode beslist een heel turbulente. Tussen ca. 1350 en 1330 speelde zich daar in grote lijnen het volgende af. Nebmaätre Amenhotep (III) overleed na een zevenendertig jaar lange regering, en liet een Egypte achter dat zich op een toppunt van macht en rijkdom bevond na een lange periode van veroveringen ten zuiden van Egypte (in Nubië) en in het noorden (de Levant, dat wil zeggen het gebied dat tegenwoordig wordt beslagen door Israël, Libanon, Jordanië en Syrië). De rijkdom blijkt voor ons uit gegevens over het koninklijk hof, de ambtenarij en de tempels.

² Zie voor een recent overzicht J. VON BECKERATH, *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* (Münchener Ägyptologische Studien 46), Mainz 1997, 59-68, 111-114.

Afgezien van deze ‘happy few’, die zijn fortuin kon maken met militaire, ambtelijke of priesterlijke carrières, zwoegde het merendeel van de Egyptenaren op hun akkers, zoals ze duizenden jaren daarvoor deden en nog duizenden jaren daarna zouden blijven doen.

Zoon en opvolger van Amenhotep III was Nefertcherpereere Waënre Amenhotep (IV), die vier jaar onder die naam regeerde. In die jaren gebeurden er vreemde dingen. In Thebe, het bolwerk van de dynastieke godheid Amonrasonter (Amon, Koning der Goden), bouwde Amenhotep tempels, niet voor Amon, maar voor de zonnegod Aton, in een stijl die totaal afweek van de tot dusver gangbare. Overgebleven wanddecoraties en beeldhouwwerk tonen nieuwe vormen en proporties, en vooral andere thema’s: overheersend motief werd de zonnescijf die de koning en zijn familie beschijnt (zie fig. 1).

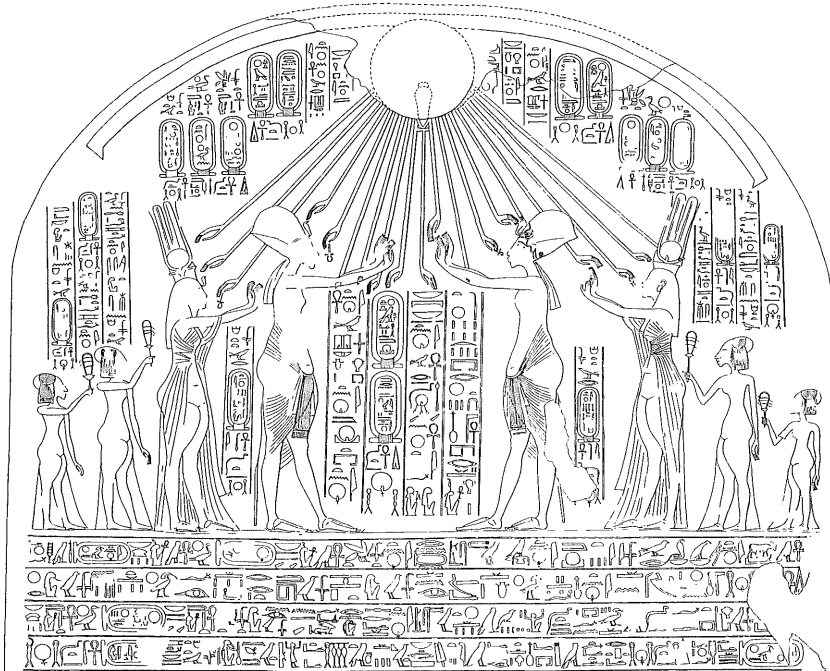

Fig. 1. De top van ‘grensstèle’ S in El-Amarna. Uit: N. de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna V* (Archaeological Survey of Egypt. Seventeenth Memoir), London 1908, pl. XXVI.

In feite was er sprake van een diepgaande verandering, in elk geval op godsdienstig en kunstzinnig vlak, die hoofdzakelijk neerkomt op de exclusiviteit van de Aton (zonnescijf) als godheid. De vele andere goden van Egypte verdwenen naar de achtergrond; verdwenen later in de regering zelfs geheel. De steeds grotere nadruk op de zon in de Egyptische godsdienst onder de voorgangers van Amenhotep IV kan tot op zekere hoogte een aanloop tot deze ontwikkeling zijn geweest, maar de stap die deze koning deed was zonder meer revolutionair, en had grote gevolgen voor de zelfpresentatie van de koning en alle vormentaal daaromheen.³

In zijn vijfde regeringsjaar veranderde Amenhotep IV zijn naam in Achnaton (Verdienstelijk-voor-Aton) en stichtte de nieuwe residentiestad Achetaton. Inscripties uit Achnatons jaren vijf en zes in de rotswanden rondom het huidige El-Amarna, de zogenaamde ‘grensstèles’, vertellen ons over de stichting en de bouw van de stad (zie fig. 1). Hierin zien we al een belangrijk maatschappelijk gevolg van Achnatons revolutie: de verhuizing van het koninklijk hof, een omvangrijke organisatie waarbij veel personen waren betrokken. Een ander, misschien nog wel belangrijker, maatschappelijk gevolg moet het lot van de tempels van al die afgeschafte Egyptische goden zijn geweest. In hoeverre we hierbij moeten denken aan verwaarlozing en verval, zoals berichten uit de tijd ná Achnaton aangeven, is onduidelijk; hierop zal later in dit artikel nog worden teruggekomen.

De veranderingen waren in elk geval ingrijpend, en werden uiteindelijk niet geaccepteerd: na de dood van Achnaton en zijn mederegent of opvolger Smenchkare werd Achetaton verlaten onder Toetanchamon. Restauratieteksten van deze koning en van Horemheb maken duidelijk dat men in elk geval godsdienstig weer terugkeerde naar het oude. Monumenten uit de Amarnatijd werden afgebroken, of als zodanig onherkenbaar gemaakt door het weghakken van teksten en afbeeldingen. Naar Achnaton werd alleen nog verwezen als ‘de vijand van Achetaton’, als er al naar hem verwezen werd: de latere koningslijsten sloegen deze kritieke en a-typische periode liever over.⁴ De persoon van Achnaton werd zo door latere generaties ‘verketterd’, en Smenchkare, Toetanchamon en Eje deelden door hun afkomst en historische nabijheid het lot van de ‘ketter’ zelf. Met Horemheb ging de Egyptische geschiedenis verder waar die met Amenhotep III was gebleven.

We keren terug naar ca. 1350 voor Christus, met de vraag hoe Egypte vanaf deze tijd werd ‘gerund’. Veel literatuur geeft op deze vraag, zoals

³ Lees hiervoor de bijdrage van J.F. BORGHOUTS in deze *Phoenix*.

⁴ Hetzelfde lot trof koningin Hatsjepsot, die als vrouwelijke farao niet door de traditionele Egyptische geschiedschrijving werd geaccepteerd.

gezegd, een ongunstig antwoord: Achnaton zou, teruggetrokken in Amarna en zich geheel wijgend aan zijn godsdienstvernieuwingen, het bestuur van binnen- en buitenland hebben verwaarloosd. De titel van dit artikel, „Hoe bestuurt een ketter zijn land?“, kunnen we dus inkorten tot: „Bestuurde de ketter zijn land?“ Voor een antwoord op deze vraag kijken we achtereenvolgens naar drie dingen: de koning zelf als bestuurder, de ambtenarij en de tempels.

Achnaton als bestuurder

De Egyptische farao regeerde als absoluut heerser, hierbij ondersteund dan wel tegengewerkt door zijn familie, ambtenaren en priesters. Het bestuur in Egypte werd gedurende de gehele faraonische tijd in hoge mate gekenmerkt door traditie, gewoonterecht, en automatische overerving van ambten van vader op zoon.⁵ De koning kon echter te allen tijde ingrijpen in deze gang van zaken: ten eerste door nieuwe personen te benoemen op belangrijke posten (en dus het patroon van automatische overerving te doorbreken); ten tweede door het nemen van bijzondere bestuursmaatregelen, die werden bekendgemaakt in de vorm van decreten (doorgaans met de aanhef „Zijne Majesteit beveelt ...“). Op deze twee manieren is de koning grijpbaar als bestuurlijk actief, al blijft natuurlijk altijd de vraag of niet anderen achter de schermen in feite voor het beleid verantwoordelijk waren, en zo ja wie.

Welnu, Achnaton lijkt te hebben voldaan aan de twee bovengenoemde kenmerken van een actief bestuurder. Ten eerste kunnen we vaststellen dat onder zijn regering nieuwe ambtenaren en priesters op het toneel verschenen, zoals duidelijk zal worden in de twee volgende paragrafen. Ook kennen we de teksten van een aantal bijzondere bestuursmaatregelen van Achnaton. Tussen de resten van zijn Thebaanse Atontempels zijn fragmenten gevonden van een tekst waarin de koning een uiteenzetting geeft over de Egyptische goden en hun cultusbeelden. Door de onvolledigheid is het karakter van de tekst (een decreet?) moeilijk vast te stellen. Iets duidelijker (maar even fragmentarisch) is een tekst waarin wordt vastgesteld dat tempels van de traditionele goden in het hele land economisch moeten bijdragen aan de Atoncultus in Thebe. Deze tekst, waarvan de inhoud typisch die

⁵ Formeel heetten alle functionarissen door de koning benoemd te zijn, en voor de hoogste staatsfuncties (bijvoorbeeld het vizierschap) was dit waarschijnlijk ook de gangbare praktijk. Tegelijkertijd presenteren inscripties uit de privésfeer de vererving van beroepen als normaal en wenselijk. Teksten uit het dagelijks leven bevestigen deze gewoonte.

van een koninklijk decreet is, bevat reeds de naam Achnaton en moet dus in het vijfde of een later regeringsjaar zijn opgesteld.⁶ Tenslotte geven de reeds genoemde ‘grensstèles’ in El-Amarna (zie fig. 1) koninklijke besluiten weer met betrekking tot de stichting van de stad en het voornemen van de koning en zijn familie, daar te verblijven en daar na hun dood te worden begraven. Uiteraard bevestigen juist deze teksten het beeld van de zichzelf opsluitende geloofsfaanat, maar er zijn andere bronnen die dit beeld beslist tegenspreken.

Uitgerekend in het ‘afgelegen’ El-Amarna is een uniek kleitablettenarchief teruggevonden dat de correspondentie met veel buitenlandse mogendheden bevat. De positie van Egypte en zijn bondgenoten wordt daarin niet altijd even rooskleurig weergegeven, maar hiermee is nog niet gezegd dat het met de buitenlandse politiek serieus mis ging. Inmiddels is wel komen vast te staan dat de vorsten van kleine stadstaatjes in de Levant bij hun onderlinge conflicten probeerden de omringende grootmachten (Egypte, Mitanni, de Hethieten) tegen elkaar uit te spelen. Wanneer zij in hun brieven klagen dat de farao hen (zijn ‘trouwe vazallen’) te weinig militaire bijstand geeft, moeten we dus tenminste rekening houden met lokale belangen. Bijzonder prominent in de brieven is de twist tussen de Egyptische bondgenoot Byblos en het naburige Amoerroe, dat zich aan de Egyptische invloed zou onttrekken. Nu is Amoerroe het gebied dat ingesloten wordt door de rivier de Orontes, in het huidige Syrië. Op dit gebied in het ‘verre noorden’ heeft Egypte waarschijnlijk nooit echt greep gekregen: in het gunstigste geval was de Orontes zelf de noordgrens van Egyptes actieve bemoeienis met de Levant. Weliswaar waren Toetmose I en III van de vroegere Achttiende Dynastie opgerukt tot aan de Eufraat, maar deze acties hebben waarschijnlijk niet geresulteerd in een permanente Egyptische aanwezigheid in Syrië. Na de Achttiende Dynastie moesten de Ramessidische koningen zelfs geheel afzien van het Orontesgebied (in elk geval na de slag bij Kadesj onder Ramses II) en genoegen nemen met de Jordaanvallei, waar Bet Sjan het voornaamste Egyptische bruggenhoofd werd.⁷

Een aardig detail dat nogal eens over het hoofd wordt gezien is de vondst van de fragmenten van vier kleitabletten in het Libanese Kamid

⁶ Van beide teksten is een Engelse vertaling te vinden in W.J. MURNANE, *Texts from the Amarna Period in Egypt* (Society of Biblical Literature. Writings from the Ancient World 5), Atlanta, Georgia 1995, 30-31. Op de tweede tekst zal ik verderop in dit artikel nog terugkomen.

⁷ Zie voor deze ontwikkelingen bijvoorbeeld D. WARBURTON, ‘Kadesh and the Egyptian Empire’, *Journal of Ancient Civilizations* 12 (1997), 125-147.

el-Loz (het oude Koemidi). Deze tabletten zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit Achetaton, en de anonieme farao die ze gestuurd heeft kan dus heel goed Achnaton zijn. In de brieven worden een aantal vorsten (waaronder die van Damascus) gesommeerd, groepen gevangenen naar de farao door te sturen. Samen met de Amarnabrieven uit Egypte getuigen ze van actieve bemoeienis met de gang van zaken in de Levant door Egypte, en wat daarvan ook het resultaat mag zijn geweest: vanuit Achetaton is geregeerd, en we moeten uiterst voorzichtig zijn met het hanteren van het woord 'verwaarlozing'. Toetanchamon merkt in een tekst, die voornamelijk over het herstel van de Egyptische tempels na de Amarnatijd gaat, op dat vroegere militaire missies naar de Levant mislukten. Hierop zal ik later nog terugkomen, maar voorlopig zij gezegd dat Toetanchamon er wel enig belang bij had zijn eigen regering zo gunstig mogelijk tegen die van zijn voorganger te doen afsteken ...

Een militair optreden dat zonder twijfel aan Achnaton kan worden toegeschreven is er een in Nubië, ten zuiden van Egypte. In zijn twaalfde regeringsjaar sloeg de Nubische gouverneur Toetmose daar een opstand neer. Op twee gedeeltelijk bewaard gebleven stèles uit Boehen en Amada wordt hiervan verslag gedaan in de gebruikelijke faraonische krachttaal, en wordt ons uitdrukkelijk meegedeeld dat er onder de heerschappij van Achnaton geen plaats was voor rebellie.⁸

In de context van koninklijk bestuur moet nog even aandacht worden besteed aan de mogelijkheid van een gezamenlijke regering door twee koningen. Het gaat hier om een praktijk die in de Egyptologie wordt aangeduid met de term 'coregentschap'. Deze praktijk heeft zich in de Egyptische geschiedenis meermalen voorgedaan, maar is niet vanzelfsprekend aan te nemen bij elke troonsopvolging. Nu meent men wel aanwijzingen te hebben voor een coregentschap van Amenhotep III en Amenhotep IV/Achnaton. Zo zouden inscripties uit El-Amarna wijzen op de aanwezigheid van Amenhotep III aldaar, en zouden afbeeldingen in enkele ambtenarengraven alleen te verklaren zijn met het coregentschap als achtergrond. Ook in de Amarnabrieven menen sommigen aanwijzingen voor een coregentschap te

⁸ MURNANE (zie noot 6), 101-103. Een soortgelijk bericht over optreden in Nubië kennen we uit de tijd van koningin Hatsjepsoet, die naar de mening van veel auteurs de oorlogen en veroveringen in vroege Achttiende Dynastie zou hebben afgewisseld met een periode van vrede en handel. Het is volstrekt begrijpelijk dat zelfs 'vredelievende' farao's in Nubië krachtig moesten optreden. Het gebied was van wezenlijk belang vanwege zijn kostbare producten, natuurlijk vooral het Nubische goud, dat de farao's nodig hadden om geschenken aan bevriende staatshoofden te sturen en om hun eigen militaire gezagsdragers te belonen. Het belang van dit goudmonopolie is recentelijk treffend geschetst door WARBURTON (zie noot 7).

zien. In feite is uiterst onzeker of en hoe lang er van een dergelijk samen regeren sprake zou zijn geweest: de theorieën lopen uiteen van in het geheel géén coregentschap tot een van enkele jaren of zelfs van acht of elf jaar. Alle in de loop der tijd naar voren gebrachte argumenten zijn door Egyptologen kritisch besproken en uiteindelijk te licht bevonden, met name door William Murnane, maar ook deze Egyptoloog sluit de mogelijkheid van een kort coregentschap van Amenhotep III en IV niet volledig uit. Tegenwoordig staan de meeste Egyptologen sceptisch tot afwijzend tegenover het idee van een langdurig coregentschap.⁹ Uiteraard is het gegeven van invloed op het beeld van de periode, en dan vooral van de bestuurlijke praktijk: resideerden Amenhotep III en zijn zoon in geval van een coregentschap samen in Thebe, in Achetaton, hadden zij elk hun eigen residentie, hun eigen hofhouding, waren beiden feitelijk aan het bewind? We zullen er hier verder niet op speculeren. Eveneens mogelijk maar moeilijk te bewijzen is een coregentschap van Achnaton en Smenchkare.

Tenslotte geven teksten en afbeeldingen uit de Amarnatijd ons een opmerkelijk inzicht in de actieve rol van de koningin, in zowel ceremoniële als staatkundige zaken. Koningin Teje, die haar echtgenoot Amenhotep III heeft overleefd, treffen we als correspondentie aan in de Amarnabrieven. Sterk vergelijkbaar hiermee is het gezamenlijk optreden van de latere koning Ramses II en zijn koningin Nefertari in de correspondentie met de Hethitische koning en koningin, wederom een kleitablettenarchief dat ditmaal is teruggevonden in Boğazköy, de plaats van de voormalige Hethitische residentie Chattoesja. Ook de prominentie van Achnatons koningin Nefertiti in reliëfs en beeldhouwwerk suggereert een invloedrijke positie: soms is zij even prominent aanwezig als de koning zelf, en in de Amarna-beeldhouwkunst is door geslachtsdubbelzinnigheid soms niet eens uit te maken of we met een beeld van Achnaton of een van Nefertiti te maken hebben. De uitwisselbaarheid van koning en koningin in de Amarna-iconografie wordt onder andere treffend geïllustreerd door een afbeelding van

⁹ De uitersten in deze discussie worden wel belichaamd door C. ALDRED en D.B. REDFORD. In ALDRED's boek *Akhenaten. King of Egypt*, Londen 1988, wordt een elfjarig coregentschap voor mogelijk gehouden. Saillant detail is dat MURNANE's *Ancient Egyptian Coregencies* (The Oriental Institute of the University of Chicago. Studies in Ancient Oriental Civilization 40), Chicago, Illinois 1977 in de bibliografie van dit boek ontbreekt. In R.E. FREED, Y.J. MARKOWITZ en S.H. D'AURIA (red.), *Farao's van de Zon. Achnaton-Nefertiti-Toetanchemon*, Amsterdam-Leiden 2000, de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling, wordt het coregentschap kort besproken door W. R. JOHNSON op pp. 46 en 47. De auteur is voorzichtig positief over de mogelijkheid, hetgeen scherp afsteekt tegen de zelfverzekerde eliminatie ervan door REDFORD op p. 59 (noot 1; vrijwel zeker doelend op de analyse van MURNANE).

het koninklijke statieschip op kalksteenblokken uit Hermopolis. Op de kajuit achterop het schip is een traditionele afbeelding te zien van een koning die op een bij de haren vastgehouden vijand inslaat. Alleen bij nadere beschouwing blijkt de koning een koningin te zijn, en de vijand een vijandin!¹⁰ Vergeleken bij al deze blijken van prominentie is het opmerkelijk dat Nefertiti niet wordt genoemd in de Amarnabrieven. Werd zij in de diplomatie overschaduwed door haar schoonmoeder Teje?

De ambtenarij

Dit artikel is niet de plaats voor een bespreking van alle uit de Amarna-tijd bekende personages. Ik beperk mij daarom tot een aantal van de belangrijkste ambtelijke en militaire functionarissen, die in de bijgaande tabel op een rijtje zijn gezet (zie fig. 2).¹¹

Aan het hoofd van het Egyptische bestuurs- en rechtsapparaat stond, afgezien van de koning zelf, de vizier (Egyptisch: *tjati*). Ten tijde van Amenhotep III was het vizierschap verdeeld tussen een noordelijke en een zuidelijke functionaris, en tegen het einde van zijn regering was de zuidelijke vizier een man genaamd Ramose, die bekend is door zijn prachtige graf in Qoerna (Thebe graf 55). Het is mogelijk dat Ramose nog in de vroege jaren van Amenhotep IV gediend heeft, maar hij is niet met de koning meeverhuisd naar Achetaton. Er is althans geen spoor van hem in El-Amarna teruggevonden. Daarentegen is de decoratie van zijn graf in Thebe haastig voltooid met tekeningen in de nieuwe stijl van Amenhotep IV/Achnaton. Het ligt dus voor de hand dat Ramose vroeg in de regeringsperiode van deze koning is overleden. Uit El-Amarna kennen we maar één vizier: Nacht of (vollediger) Nachtpaäton. Resten van een huis in de stad en van een rotsgraf dragen zijn naam en titel, maar deze bevat niet de specificatie noord of zuid. Was Nacht verantwoordelijk voor geheel Egypte? Het probleem is dat we voor het noorden nog minder duidelijke informatie hebben. De laatst bekende noordelijke vizier onder Amenhotep III is een zekere Amenhotep, ook wel genaamd Hoei, wiens graf mogelijk in Assasif bij Luxor is ontdekt. Niet bekend is of hij ook nog ten tijde van Amenhotep IV/Achnaton in leven en functie was. Een mogelijke noordelijke

¹⁰ Zie R.E. FREED e.a. (red.), *Farao's van de Zon*, 88, Afb. 59 en 238, nr. 110.

¹¹ De tabel geeft een uiterst eenvoudige voorstelling van zaken en laat in detail uiteraard veel te wensen over. Sommige personen bekleedden bijvoorbeeld meer functies dan die welke hier zijn aangegeven. Ook is het precieze tijdstip van opvolging in een bepaald ambt lang niet altijd aan te geven. Vetgedrukte namen zijn bekend van vondsten in El-Amarna.

<i>ambt</i>	<i>(laat) Amenhotep III</i>	<i>Amenhotep IV</i>	<i>Achnaton</i>
vizier zuid	Ramose graf Thebe 55	Ramose	Nacht(paäton)? huis, graf Amarna 13
vizier noord	Amenhotep (Hoei) graf Thebe	Aperia?	Aperia? graf Memphis
schathuisopzichter	Meriptah?	Hoei graf Amarna 19	Soetaoe
schenker	Neferrenpet, Tjawi Sennefer, Maninachtef?	Parennefer graf Thebe 188	Parennefer graf Amarna 7
bouwopzichter	Men Amenhotep (zv Hapoe) graf Thebe	Bak?	Bak (zv Men) Mai (generaal) graf Amarna 14 Toetoe (kamerheer) graf Amarna 8
domeinopzichter Teje	Cheroeëf graf Thebe 192	Cheroeëf	Hoeja graf Amarna 1
Koningszoon van Koesj	Merimose graf Thebe 383 Toetmose?	Toetmose	Toetmose

Fig. 2. Functionarissen onder Amenhotep III en Amenhotep IV/Achnaton.

vizier onder Achnaton is Aperia,¹² bekend door zijn graf dat in 1976 door Alain Zivie in Sakkara is gevonden. Deze Aperia kan zelfs nog onder Amenhotep III zijn ambt aanvaard hebben, maar over zijn precieze ambtstermijn zijn we evenmin geïnformeerd als over zijn taakgebied. Was hij inderdaad de noordelijke vizier onder Achnaton (hetgeen slechts uit de locatie van zijn graf kan worden afgeleid), en functioneerden hij en Nacht tegelijkertijd, dan zal de jurisdictie van de laatste zich tot zuidelijk Egypte hebben beperkt.

Een ander ambt van groot centraal belang was dat van de opzichter van het koninklijke schathuis. De positie van deze functionaris is wel vergeleken met die van een minister van financiën (zoals de vizier met een eerste minister). Uit de na-Amarnatijd kennen we Maja, bekend van zijn graf in

¹² Dit is de Egyptische spelling, die mogelijk terug is te voeren op de Westsemitische naam Abed-El. Vaak treft men in Egyptologische literatuur de halfslachtige spelling Aper-El.

Sakkara en van zijn prachtige beelden in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden, als vervuller van dit ambt. Ook over zijn voorgangers zijn we geïnformeerd: uit de tijd van Amenhotep III kennen we de naam Meriptah en uit de vroege jaren van Amenhotep IV een zekere Hoei. Wanneer precies de ambtswisseling heeft plaatsgevonden weten we niet. Uit El-Amarna kennen we echter weer een andere schathuisopzichter: Soetaoe. Het lijkt er dus op dat bij de verhuizing van het hof naar Achetaton zowel de (zuidelijke) vizier als de schathuisopzichter zijn vervangen.

Koninklijke schenkers (of 'butlers') deden in het Oude Egypte meer dan 's konings drinkbeker bijvullen als die leeg was (voor zover deze letterlijke uitleg al van toepassing is). Ze speelden een belangrijke rol op bestuurlijk en juridisch vlak, waarschijnlijk vooral aan het hof. We kennen er diverse uit de tijd van Amenhotep III (zie de tabel), maar in de vroege jaren van Amenhotep IV dook een nieuw personage op: Parennefer. Voor hem werd zoals gebruikelijk een graf aangelegd in de Thebaanse necropolis, maar dit werd niet gebruikt: Parennefer is de enige functionaris van wie we met zekerheid kunnen zeggen dat hij Achnaton is gevolgd naar Achetaton, waar een nieuw graf voor hem werd gemaakt. Parennefer is uit bronnen van na de Amarna-tijd niet meer bekend; uit de late Achttiende Dynastie kennen we de namen Ipoe en Paätonemheb.

Nog beter zijn we geïnformeerd over de opzichters van koninklijke bouwprojecten. Uit de tijd van Amenhotep III kennen we in elk geval de opzichters Men en Amenhotep (zoon van Hapoe). Of zij ook in de vroege jaren van Amenhotep IV nog in hun ambt waren is onzeker, maar de zoon van Men, Bak geheten, kennen we van een aantal monumenten in 'Amar-nastijl'. Zo geeft een afbeelding met inscriptie op de rotsen bij Aswan Bak weer tegenover koning Achnaton, en zijn vader Men tegenover koning Amenhotep III (die in conventionele Egyptische stijl is afgebeeld). Een stèle in Berlijn, waarvan de herkomst onbekend is, laat ons de rondbuikige Bak samen met zijn vrouw zien. In El-Amarna bevinden zich de rotsgraven van twee andere bouwopzichters: Toetoe, die ook kamerheer was, en de generaal/waaiersdrager Mai. Mai laat in zijn graf (nr. 14 in El-Amarna) geen twijfel bestaan over zijn trouw aan zijn tegendraadse koning, en presenteert zich vol trots als een man die door Achnaton is 'gemaakt'. Er is wel gesuggereerd dat deze Mai identiek is met de latere schathuis- én bouwopzichter Maja, die waarschijnlijk een actieve rol speelde in de restauratie na de Amarna-tijd. In dat geval kan een gezond pragmatisme hem niet worden ontzegd.

De persoonlijke domeinen van koningin Teje werden bestuurd door een opzichter genaamd Cheroeëf. Voor Cheroeëf werd een rotsgraf in Thebe

aangelegd, dat tenminste tweemaal ernstig is beschadigd. Ten eerste onder Achnaton, die de afbeeldingen van de oude Egyptische goden liet verminken. Hierbij werden ook afbeeldingen van Cheroeëf zelf onherkenbaar gemaakt, hetgeen kan betekenen dat hij uit de gratie was geraakt. Het graf bevatte ook afbeeldingen van Amenhotep IV (waarschijnlijk uit diens vroegste jaren), die na de Amarnatijd eveneens werden toegetakeld. Vergelijken met het graf van de vizier Ramose (zie boven), dat ook afbeeldingen uit twee regeringsperioden heeft, is dat van Cheroeëf er dus veel slechter vanaf gekomen. Gezien de mogelijkheid dat Cheroeëf uit de gratie is geraakt, wekt het geen verbazing dat we hem in El-Amarna niet meer tegenkomen. Het ambt van domeinopzichter van koningin Teje werd daar waargenomen door een zekere Hoeja.

De gouverneur van de farao in Nubië Toetmose is reeds ter sprake gekomen. De Egyptische gouverneurstitel luidt vertaald ‘Koningszoon van Koesj’, en de drager van deze titel stond op dezelfde hoogte als de vizier, dat wil zeggen: direct onder de koning. Vóór Toetmose werd dit ambt waargenomen door Merimose. Mogelijk volgde Toetmose hem nog onder Amenhotep III op, en hij is zoals we zagen in elk geval tot en met jaar 12 van Achnaton in functie gebleven. Uit de tijd van Toetanchamon kennen we de gouverneur Hoei. Dat het verdwijnen van Toetmose en het verschijnen van Hoei samenhangen met de regeringswisseling is mogelijk maar niet zeker. Op iets lager niveau was er in elk geval sprake van continuïteit, want alledrie de gouverneurs hadden dezelfde assistent genaamd Amenemope. Deze Amenemope berichtte in een rotsinscriptie in het Nubische Ellesijsa trots dat hij secretaris van Merimose, schrijver en bouwopzichter van Toetmose, en plaatsvervanger van Hoei was geweest.

Een tegenhanger van de ‘Koningszoon van Koesj’ voor het bestuur van de noordelijke rijkdelen in de Levant bestond niet. Dat gebied werd geregeld gecontroleerd door koninklijke boodschappers en door militairen. Pogingen om namen van deze functionarissen zoals bekend uit Egyptische inscripties te identificeren met de in spijkerschrift geschreven namen in de Amarnabrieven zijn doorgaans hachelijk omdat de brieven vrijwel nooit de betreffende ambtstitels vermelden.¹³

Een ambt dat niet in de tabel is vermeld is het burgemeesterschap van Achetaton, dat natuurlijk alleen kon bestaan zolang er mensen in die stad woonden. De burgemeester heette Nefercheperoehersecheper, en deze

¹³ Mogelijke identificaties zijn die van de vizier Amenhotep/Hoei met ‘Chaja’ in de Amarnabrieven, een koninklijke boodschapper Mai met ‘Maja’, en de kamerheer Toetoe met ‘Toetoe’ zoals genoteerd in spijkerschrift.

naam is een duidelijke toespeling op koning Achnaton zelf: één van diens namen luidde Nefercheperoere. Vertaald luidt de naam van de burgemeester van Achetaton dan ook „Nefercheperoe(re) creëert (mij)”. Een duidelijker verwijzing naar het feit dat de burgemeester zijn positie aan de koning te danken had is niet denkbaar.

De bovenstaande gegevens wijzen erop dat de bestuursstructuur, althans wat de belangrijkste posten betreft, in Achnatons regering onveranderd bleef. Opvallend is het aantal nieuwe personen dat in deze functies opdook in de periode dat Achetaton werd bewoond. Dit betekent waarschijnlijk dat Achnaton zich daar met nieuwe personen omringd heeft: de (zuidelijke?) vizier, de schathuisopzichter, bouwopzichters, en de opzichter van de domeinen van zijn moeder. Meegekomen naar Amarna daarentegen was de schenker Parennefer, en mogelijk functioneerden de (noordelijke?) vizier Aperia en de Nubische gouverneur Toetmose zowel voor als na de verhuizing.

Sommige Egyptologen nemen aan dat een decreet, uitgevaardigd door koning Horemheb en gericht tegen bestuurlijke en juridische misstanden, betrekking had op praktijken die hun oorsprong vonden in de Amarnatijd.¹⁴ Dit zogenaamde ‘Horemhebdecreet’, waarvan de tekst gedeeltelijk bewaard is gebleven op een stèle in de Karnaktempel, richtte zich met name tot paleisfunctionarissen en legeroversten die hun machtspositie misbruikten om burgers uit te buiten. Ook schreef het decreet voor hoe corruptie bij gerechtelijke instanties moest worden tegengegaan, en verkondigde het de aanstelling van nieuwe bestuurders en rechters. Deze tekst is door zijn bestuurlijke en juridische reikwijdte uniek in de faraonische geschiedenis, hetgeen tot de gedachte heeft geleid dat ook de historische achtergrond ervan uniek is. Dit is natuurlijk mogelijk, maar daarmee is nog niet duidelijk wat die historische achtergrond dan precies is geweest. Tussen Achnaton en Horemheb hebben twee andere koningen geregeerd: Toetanchamon (tien jaar) en Eje (drie à vier jaar). De datum van het decreet van Horemheb is niet bekend, maar zelfs als dit in het eerste van de zeventwintig regeringsjaren van Horemheb zou zijn gevallen, dan zijn we nog minstens dertien jaar verwijderd van het einde van Achnatons tijd. Het is

¹⁴ Bijvoorbeeld R.J. LEPROHON, ‘A vision collapsed: Akhenaten’s reforms viewed through the decrees of later reigns’, *Amarna Letters I* (1991), 66-73. LEPROHON gaat zelfs zo ver, het decreet van koning Seti I te Nauri in Nubië nog op misstanden in de Amarnatijd terug te voeren; dit lijkt de schrijver dezes wel zeer ver gezocht. Met het zo vaak gezochte verband tussen het Horemhebdecreet en de vermeende misstanden in de Amarnatijd is reeds korte metten gemaakt door J.-M. KRUCHTEN, *Le décret d’Horemheb. Traduction, commentaire épigraphique, philologique et institutionnel*, Brussel 1981, 203-206.

dus allerminst zeker dat Achnaton voor de geconstateerde misstanden verantwoordelijk moet worden gehouden. Doel van het decreet lijkt vooral de rechtszekerheid van de Egyptische burger te zijn, en de bedreigingen daarvan (machtsmisbruik, corruptie) kwamen in het Oude Egypte te allen tijde voor. De tekst van het decreet zelf, voor zover bewaard gebleven, bevat geen enkele verwijzing naar de Amarnatijd. We moeten dus uiterst voorzichtig zijn met het gebruiken van de tekst als informatiebron over de toestand onder vroegere farao's. Dezelfde scepsis is gerechtvaardigd ten aanzien van Cyril Aldred's idee dat het uitdrukkelijk aanspreken van militairen in het decreet wijst op een uitzonderlijk belangrijke rol van het leger in de regering van Achnaton.

Tempels en priesters

De in Thebe vereerde god Amonrasonter was, als mythologische vader van de regerende koning, zonder meer de belangrijkste godheid gedurende het Egyptische Nieuwe Rijk. Dientengevolge was de hogepriester van Amonrasonter de belangrijkste religieuze autoriteit in Egypte na de koning, en als hoofd van het immense bezit van de Amontempel en chef van alle Egyptische priesters was hij ongetwijfeld ook een economische en politieke machtsfactor van betekenis. De hogepriester Ptahmose was onder Amenhotep III bovendien ook nog tijdelijk vizier van het zuiden. Misschien is deze Ptahmose identiek met een hogepriester van Amon Mai, die bekend is uit het vierde jaar van Amenhotep IV. Mai wordt vermeld in een rotsinscriptie in de Wadi Hammammat, een streek in de Oostelijke Woestijn waar basalt werd gedolven voor koninklijke monumenten. Mai was in jaar vier leider van een mijnbouwexpeditie naar de Wadi Hammammat. Een eervolle taak, maar er wordt ook wel eens verondersteld dat Mai op deze manier opzettelijk uit Thebe is verwijderd om zo de koning de ruimte te geven voor zijn nieuwe cultus- en bouwplannen. De ironie kan zelfs hebben gewild dat de hogepriester steen moest halen voor de nieuwe Atontempels! Hoe dan ook, we weten niets over het hogepriesterschap van Amonrasonter in de periode na jaar vier.

Hoe zat dat met de hogepriesters van andere belangrijke religieuze centra? Na Thebe was Heliopolis, de stad van de zonnegod Re, het belangrijkste. Als centrum van de zonnegodsdienst moet Heliopolis Achnatons bijzondere belangstelling hebben gehad. En inderdaad weten we dat hier, net als in Thebe, voorzieningen voor de Atoncultus zijn getroffen. Op een stèle van Achnaton die op de plek van het vroegere Heliopolis is gevonden

wordt een Atonheilgdom vermeld, en een inscriptie op een deurpost uit El-Amarna vermeldt een 'Hogepriester van Aton in het Huis van Re' genaamd Pawah. Afgaande op de specificatie 'in het Huis van Re' moet deze priester in Heliopolis dienst hebben gedaan, hoewel hij (ook?) een huis in Amarna had. Wel is in de Amarnatijd bepaald dat de heilige stier van Re in Heliopolis, de zogenaamde Mnevisstier, na zijn dood in Achetaton moest worden bijgezet.

Ook de hogepriester van Aton in Achetaton kennen we bij naam: dit was Merire, 'Hogepriester van Aton in het Huis van Aton in Achetaton'. De recente opgravingen van het Rijksmuseum van Oudheden en de Universiteit Leiden in Sakkara brachten het graf van een hogepriester van de godin Neith genaamd Merineith aan het licht. Het is bekend dat deze Merineith later, waarschijnlijk in de regering van Amenhotep IV/Achnaton, zijn naam veranderde in Merire, en het is niet uitgesloten dat deze identiek is met de uit Amarna bekende hogepriester Merire.¹⁵ Deze kan dan tevens hogepriester van Aton in Memphis zijn geweest, waar zich dan ook een Atonheilgdom zal hebben bevonden.

Hiermee hebben we de voornaamste religieuze centra besproken. Wat er in andere plaatsen gebeurde is nog minder duidelijk. Wat gebeurde er met de talloze tempels van Egypte? Eerder in dit stuk werd reeds gesproken over een inscriptie uit één van de Atontempels in Karnak, waarin sprake is van belastingen die door tempels van andere (met name genoemde) goden in het hele land moesten worden betaald ten bate van de Atoncultus in Thebe.¹⁶ Deze uitzonderlijke tekst moet worden gedateerd in jaar 5 of een later regeringsjaar van Achnaton. Bleef deze praktijk (en dus de tempels) bestaan, of werden de tempels nog later geheel verlaten? We kennen uit deze periode geen namen van priesters die andere goden dan Aton hebben gediend. Ook is bekend dat veel godennamen en -afbeeldingen van oude monumenten werden verwijderd. Werden de oude erediensten niettemin gedoogd als hun uitvoerders maar betaalden voor de Atoncultus, werden alle tempels Atontempels, of kwam er aan hun cultus toch een einde?

Dat laatste wordt gesuggereerd door een tekst die is opgesteld tijdens de regering van Toetanchamon. Deze tekst (bewaard gebleven op een stèle die zich nu in het Egyptisch Museum van Cairo bevindt) heeft voor de Egyptologie in hoge mate het beeld bepaald van de afgelopen Amarnatijd: verhaald wordt hoe de tempels in heel Egypte in verval waren geraakt. Het doel van de koning is de wederopbouw en inrichting van de tempels, het

¹⁵ Zie de bijdrage van R. VAN WALSEM in deze *Phoenix*.

¹⁶ Zie noot 6.

instellen van nieuwe offers, en de aanstelling van nieuwe priesters uit voorname families. Een soortgelijke tekst kennen we van de latere koning Horemheb, aangebracht op zijn beeld dat nu in het Egyptisch Museum van Turijn is te zien.¹⁷ Als we deze teksten letterlijk mogen nemen waren de tempels inderdaad vervallen, werkten er geen priesters meer en werden er dus ook geen offers meer aan de goden gebracht. Dit kon natuurlijk alleen maar rampspoed voor Egypte betekenen. Zonder hulp van de goden lukte er niets, en dit liep er volgens Toetanchamons restauratietekst onder andere op uit dat militaire expedities in de Levant mislukten. Deze passage is eerder in dit stuk al even ter sprake gekomen. Het is de meest rechtstreekse verwijzing naar het falen van Achnaton als bestuurder, in elk geval als militair.

Zoals echter reeds is opgemerkt, moet met dit oordeel van Toetanchamon over de regering van zijn vader voorzichtig worden omgesprongen. De terugkeer naar de 'oude orde' na Achnaton moet een delicate periode zijn geweest, en wie niet overtuigend aangaf niets meer met de ketter te maken te willen hebben schopte het politiek wellicht niet ver. Toetanchamon was daarbij zelf afkomstig uit het 'Amarnanest'; een telg van een nu verafschuwde familie, die zich in deze periode van overgang alleen kon handhaven door zijn afkomst ronduit te verloochenen. En als naar inzicht van de nieuwe politieke elite (waartoe in Toetanchamons tijd reeds ook een generaal Horemheb behoorde) de buitenlandse politiek in de voorgaande tijd inderdaad onbevredigend was, dan betekent dit niets meer dan dat er nu, om welke reden dan ook, voor een agressievere benadering van buitenlandse mogelijkheden werd gekozen.

Bij wijze van conclusie kan worden gesteld dat Achnaton, voor zover wij kunnen beoordelen, niet een minder actief bestuurder is geweest dan andere Egyptische koningen. Zijn bestuursapparaat was er een van het traditionele model, en de koning speelde hierin een actieve rol door het benoemen van nieuwe bestuursfunctionarissen, en door het nemen en publiceren van specifieke maatregelen. Hij onderhield diplomatieke betrekkingen met buitenlandse vorsten en ondernam militaire actie in Nubië. Daarnaast stichtte hij tempels (zij het Atontempels) in de belangrijkste godsdienstige centra van Egypte. Bij elkaar was dit het traditionele takenpakket van zijn voorgangers, en Achnaton is hier niet van afgeweken, al

¹⁷ Dezelfde Horemheb eigende zich overigens ook de restauratietekst van zijn voorganger Toetanchamon toe, door diens naam op de stèle door die van hemzelf te vervangen. De hier besproken teksten van Toetanchamon en Horemheb worden eveneens behandeld in het artikel van LEPROHON (zie noot 14).

heeft hij er ten dele beslist een nieuwe inhoud aan gegeven. Wat er precies met de Egyptische samenleving in haar geheel en met de tempels in het bijzonder gebeurde weten we niet. Al met al verliep Achnatons regering niet op een manier die tot ieders tevredenheid is geweest. De enige aantoonbare ontevredenheid vinden we echter bij zijn koninklijke opvolgers.

Literatuur

C. ALDRED, *Akhenaten. King of Egypt*, Londen 1988

R.E. FREED, Y.J. MARKOWITZ en S.H. D'AURIA (red.), *Farao's van de Zon. Achnaton-Nefertiti-Toetanchamon*, Amsterdam-Leiden 2000

W.J. MURNANE, *Texts from the Amarna Period in Egypt* (Society of Biblical Literature. Writings from the Ancient World 5), Atlanta, Georgia 1995, 30-31

DE INTERNATIONALE BETREKKINGEN IN DE AMARNA-PERIODE

WILFRED VAN SOLDT

Over de vondst der Amarnatabletten

Aan het eind van het jaar 1887 vond een boerenvrouw een met spijkschrift beschreven kleitablet in el-Amarna, Middel-Egypte, ten noorden van Assijoet (fig. 1). Op deze heuvel bevond zich eens, in de 14e eeuw v. Chr., de stad Acht-Aten, de door farao Amenophis IV, beter bekend als Echnaton, gestichte hoofdstad van Egypte. Al enkele jaren na de dood van deze farao werd de stad door diens opvolger Tut-anch-amon verlaten.

Na de ontdekking van de eerste tabletten doorzochten plaatselijke boeren de bovenlaag van de heuvel en vonden meer dan 20, waarschijnlijk zelfs tegen de 300 kleitabletten. Vanwege de strenge wetgeving werden de tabletten onder zoveel mogelijk mensen verdeeld en werden grote tabletten in kleinere stukken gebroken. Op deze manier hoopten de schatgravers aan het gevaar gepakt te worden te ontkomen. Een van deze delinquenten zou zelfs uit een rijdende trein gevallen zijn en op die wijze de tabletten en zichzelf ernstig beschadigd hebben.

Eind 1887 en begin 1888 doken er ongeveer 200 tabletten op bij antiquairs in Cairo en Achmīm. Een deel van deze tabletten werd door Wallis Budge aangekocht voor het Brits Museum, een ander deel kwam eerst in Wenen terecht en nog later in Berlijn, omdat een ambtenaar van het museum te Cairo meende dat zij vervalst waren. Steeds weer nieuwe tabletten werden te koop aangeboden en de meeste hiervan kwamen in Cairo of Berlijn terecht.

Na deze opzienbarende vondst werd er van eind november 1891 tot begin maart 1892 onder leiding van de Engelse archeoloog Flinders Petrie op de ruïneheuvel systematisch gegraven (fig. 2). Er werden resten van een aantal gebouwen blootgelegd en een groot aantal objecten kwam voor de dag. In een van deze gebouwen, ten oosten van het koninklijk paleis, werden stukken van beschreven kleitabletten en een kleine kleicylinder met spijkschrift gevonden. Van de tabletten kwam er maar één uit een kamer van het gebouw, de andere lagen in twee afvalputten die zich onder vloer bevonden (fig. 3). De opgraver zegt in zijn opgravingspublicatie dat een van deze twee afvalputten onder twee muren gevonden zou zijn en zou

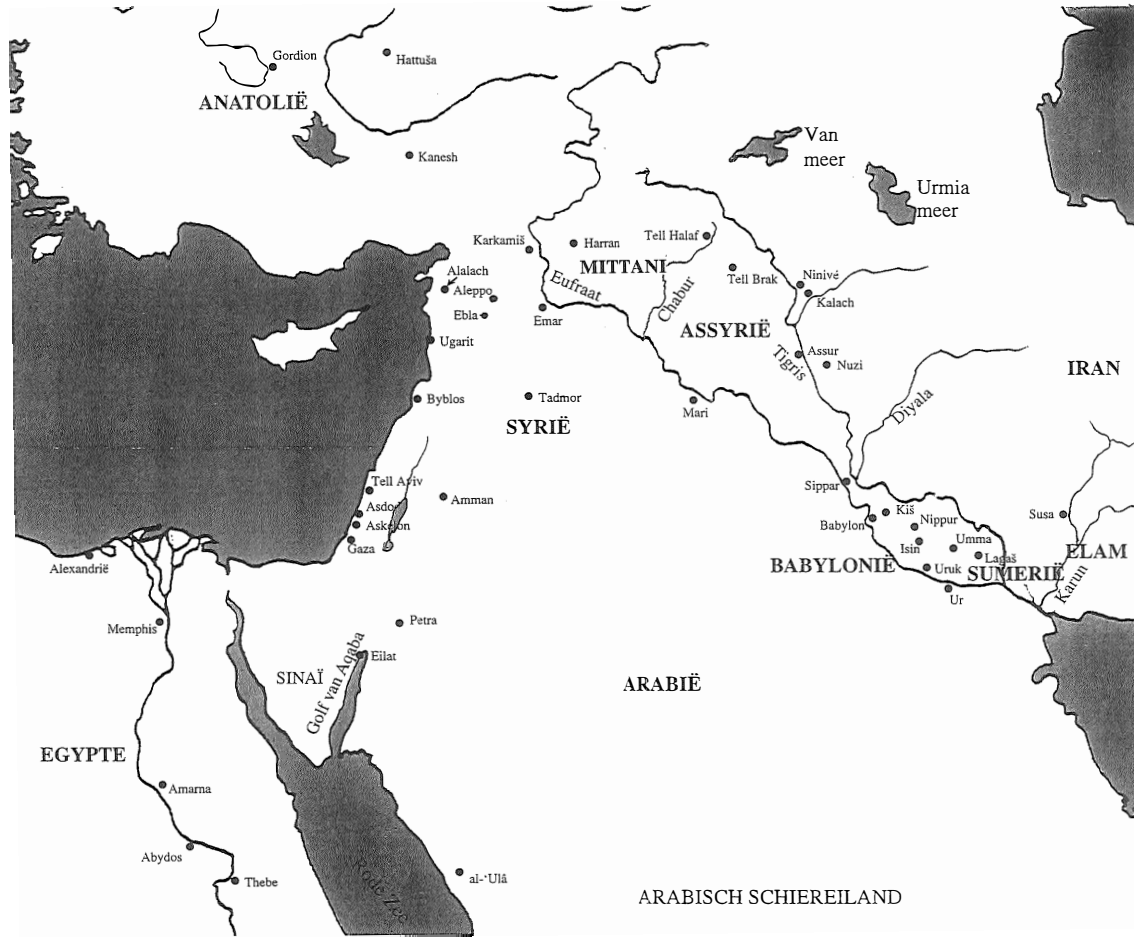

Fig. 1. Het oude Nabije Oosten ten tijde van de Amarna-periode (kaart ontleend aan *Phoenix* 44/2-3, 1998).

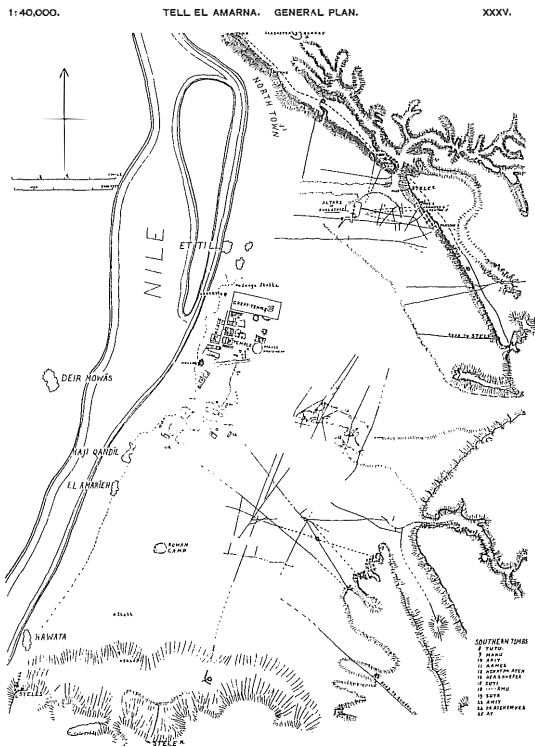

Fig. 2. Overzicht van Tell el-Amarna (naar Petrie, *Tell el Amarna* 1894, pl. XXXV).

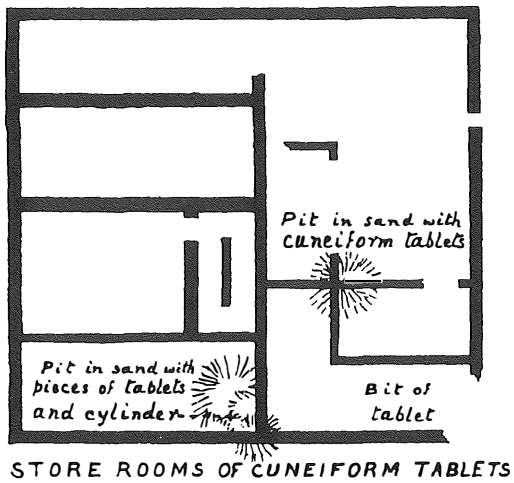

Fig. 3. Het huis waar een aantal teksten werd gevonden (naar Petrie, *Tell el Amarna*, 1894, pl. XLII).

dateren uit de tijd van vóór dit gebouw. Een andere opgraver zegt echter, dat de situatie tijdens de opgraving niet erg duidelijk was en dat de twee afvalputten ook bij het gebouw gehoord kunnen hebben. Hoe dan ook, de spijkerschriftteksten die in deze putten gevonden zijn, behoorden grotendeels tot het zgn. schoolcurriculum en ze bevestigen dat er in het gebouw een school gevestigd was. Het zou onzin zijn de brieven uit dit huis en de schoolteksten van elkaar te scheiden. Zeer waarschijnlijk werden de brieven geschreven door schrijvers die in dit schooltje les gaven of die daar zelf eerst waren opgeleid. Het doel van het gebouw wordt door enkele inschriften in het Egyptisch bevestigd. Op enkele tichels staat: „De plaats van de brieven van de farao”.

De inhoud van de tabletten

De meeste tabletten zijn brieven, geschreven in het Akkadisch met het Mesopotamische spijkerschrift; van de 382 teksten zijn er maar 40 die een andere inhoud hebben. Zij horen tot het al genoemde schoolonderricht en we zullen er later nog over spreken. We kunnen de brieven in twee groepen verdelen: ten eerste de correspondentie met koningen die op gelijke voet met de farao stonden, d.w.z. de koningen van Babylonië, Assyrië, Mittani, Arzawa, Alashija en Hatti, ongeveer 45 teksten; ten tweede de correspondentie met de Egyptische vazallen in Syrië en Palestina (de Egyptische „provincie” Kanaän), ongeveer het gebied van huidige Israël en Libanon samen, ongeveer 300.

De meeste brieven uit het Amarna-archief zijn buiten Egypte, een klein deel in Egypte zelf geschreven, het gaat bij de laatste blijkbaar om copieën. Een paar ervan kunnen echter ook niet-verzonden originelen geweest zijn. Waarom we niet van alle belangrijke brieven van de internationale correspondentie copieën hebben, is niet duidelijk. Mogelijk werden de brieven eerst in het Egyptisch opgesteld en daarna in het Akkadisch vertaald en op kleitabletten geschreven.

De datering van het archief

Het archief van Amarna werd waarschijnlijk maar rond 15 tot 30 jaar gebruikt. Het precieze getal hangt af van de zgn. coregentschappen van de Egyptische koningen. Hoe langer deze coregentschappen duurden, des te langer de gebruiksperiode van het archief. Het gaat hier om de coregentschappen

van Amenophis III en Echnaton enerzijds en die van Echnaton en Smenkhkare anderzijds. Het archief begint in het 30e jaar van Amenophis III en houdt op in het 1e of 2e jaar van koning Tut-anch-amon, toen de laatste weer naar Thebe terugkeerde. De vroegste datum vinden we in brief nr. 23: een aantekening in het hiëratische schrift over het 36e jaar van Amenophis III. Enkele brieven waren blijkbaar nog voor deze datum geschreven, het archief zal vermoedelijk rond het 30e jaar van Amenophis III begonnen zijn. Absolute data zijn voor het Amarna-archief dus niet met zekerheid te geven. Uit vergelijking met gereconstrueerde data voor de chronologie van de Hettitische, Assyrische en Babylonische geschiedenis kan men als data ca. 1356-1333 afleiden. Zoals gezegd, hangt veel af van de lengte der Egyptische coregentschappen.

Het is echter volkomen duidelijk dat tamelijk veel brieven tijdens de regering van Amenophis III geschreven zijn, en dat deze brieven waarschijnlijk door Echnaton naar zijn nieuwe hoofdstad Acht-Aten zijn meegenomen.

Andere archieven

Het Amarna-archief was echter niet het enige archief in deze periode. In Syrië lag de stad Ugarit nabij het moderne Latakiah met zijn uitgebreide archieven met oorkonden, brieven en verdragen; aan de benedenloop van de rivier de Orontes in Noord-Syrië bevond zich de stad Alalach, en aan de Eufraat de stad Emar. Tenslotte was er Hattusha, hoofdstad van het Hettitische rijk, waar niet alleen veel historisch belangrijke teksten van Hittitische koningen zijn gevonden, maar ook een uitgebreide correspondentie tussen koning Hattushili III en zijn echtgenote Pudukhepa enerzijds en farao Ramses II anderzijds. Al deze archieven geven ons een goed beeld van de internationale verhoudingen van die dagen en van de conflicten die speelden tussen de verschillende staten. Uiteraard was een van de belangrijkste drijfveren van de koningen het consolideren en waar mogelijk uitbreiden van het eigen machtsbereik en dit oogmerk werd vaak gerealiseerd via oorlogvoering, maar ook op wat subtielere wijze via de diplomatie. Ik wil een aantal voorbeelden geven van zaken die in de correspondentie tussen koningen aan de orde kwamen en daarna zal ik het hebben over een ander aspect van de internationale contacten: het gebruik van de Akkadische taal als verkeerstaal en hoe deze taal in Egypte en de Levant werd onderwezen. Hieronder volgt echter eerst een beknopt overzicht van de belangrijkste staten en hun heersers in de 14e eeuw v. Chr.:

	Assyrië	Egypte	Babylonië	Mittani	Hatti
1380				Shuttarna II	
1370	Eriša-Adad I	Amenophis III	Kadashman-Enlil I	Artashumara	Tudchaliya II
1360	(1390-1364)	(1388-1350)	(1374-1360)		
1350	Assur-uballit I	Echnaton	Burnaburiash II	Tushratta	Shuppiluliuma
1340	(1363-1328)	(1351-1334)	(1359-1333)	(±1365-1328)	(±1350-1322)
1330	Enlil-nirari	Tutanchamon	Kurigalzu II	[Shattiwaza]	Arnuwanda II
1320	(1327-1318)	Aye	(1332-1308)		(1322-1321)
1310	Arik-den-ili	Horemheb	Nazimaruttash		Murshili II
1300	(1317-1306)	(1319-1292)	(1307-1282)	[Shattuara I]	(1321-±1300)

De internationale correspondentie

Als voorbeelden van internationale contacten zal ik een scala van mogelijke betrekkingen de revue laten passeren, van openlijke vijandschap tot innige samenwerking, van oorlog tot *entente cordiale*. Ik zal mij daarbij concentreren op de teksten die in Amarna gevonden zijn, omdat we het in dit Phoenix-deel in de eerste plaats over Amarna hebben, maar ook omdat de behandelde thema's representatief zijn voor de internationale diplomatie van die tijd.

a) Oorlog. Aan het begin van de Amarna-periode was de politieke situatie in Voor-Azië in grote lijnen als volgt: er bestonden vier grote staten die op voet van gelijkheid stonden en waarvan de vorsten elkaar aanspraken met „broeder”. Deze staten waren Egypte, Babylonië, Mittani en Hatti. Tijdens de Amarna-periode vond een treffen plaats tussen Hatti en Mittani, waarin de laatste uiteindelijk het onderspit dolf. Assyrië, dat eeuwenlang door Mittani was overheerst en geen macht van betekenis was, vulde de leemte die door Mittani was achtergelaten en nam zijn plaats in als vierde supermacht. Nadien waren Egypte, Babylonië, Assyrië en Hatti de vier grote staten in Voor-Azië. De verovering wordt in teksten uit het land Hatti uitgebreid beschreven, in de Amarnateksten vinden we maar zelden een verwijzing naar deze episode. De laatste koning van Mittani, Tushratta, schrijft in een van zijn eerste brieven aan Amenophis III (Nibmuareya) over een treffen met de Hettieten:

„... Toen de vijand tegen mijn land optrok, gaf Teshub mijn heer hen in mijn macht en ik versloeg hen. Er was er niet één die naar zijn land terugkeerde. Hierbij zend ik je een strijdswagen, twee paarden, een dienaar, een dienares, uit de buit van het land Hatti

Moge mijn broeder vriendschap met mij aanknopen en moge mijn broeder zijn boden naar mij toesturen, opdat zij mijn broeders groeten overbrengen en ik naar hen kan luisteren.” (EA [= Amarna-brief no.] 17)

Enkele jaren later was Mittani van het toneel verdwenen en zag de Assyrische koning Assur-uballit zijn kans schoon de plaats van Mittani te usurperen. In een brief aan de Egyptische farao presenteert hij zich nadrukkelijk als nieuwe machthebber in de regio:

„Spreek tot de koning van Egypte: Zo zegt Assur-uballit, de koning van Assyrië. ... Ik zend u mijn boodschapper om u en uw land te bezoeken. Tot nu toe hebben mijn voorgangers u niet geschreven; vandaag schrijf ik u. Ik stuur u als begroetingsgeschenk een prachtige strijdswagen, twee paarden en een kraal in de vorm van een dadel, gemaakt van echte lazuraarsteen. Houd de bode die ik gestuurd heb om u te bezoeken niet op, hij moet zijn bezoek afleggen en dan vertrekken. Hij moet gaan kijken hoe u en uw land eruit zien en dan weer vertrekken.” (EA 15)

De koning van Babylonië was weinig gecharmeerd van deze poging van de Assyriërs zich een plaats tussen de supermachten te verwerven. De Babyloniërs meenden dat zij de meerdere van Assyrië waren en koning Burnaburiash bracht deze claim in een brief aan de farao duidelijk tot uiting:

„Ten tijde van Kurigalzu, mijn voorvader, schreven alle Kanaänieten aan hem met de boodschap: ‘Kom naar de grens van ons land, zodat we in opstand kunnen komen en jouw bondgenoten kunnen zijn’. Mijn voorvader antwoordde hun als volgt: ‘Laat de gedachte varen dat jullie mijn bondgenoten kunnen zijn. Als jullie de vijanden van de farao van Egypte worden en jullie maken met een ander gemene zaak, zal ik dan niet komen om jullie te plunderen? Hoe kan er met mij zo’n bondgenootschap zijn?’ Omwille van jouw voorvader heeft mijn voorvader niet naar hen geluisterd. Nu dan, wat mijn Assyrische vazallen betreft, ik was het niet die hen gestuurd heeft. Waarom zijn ze op eigen initiatief naar je land gekomen? Als je van mij houdt, zullen ze geen zaken kunnen doen. Stuur ze maar met lege handen naar mij toe.” (EA 9).

Blijkens een volgende brief uit Assur heeft de farao op de vermaningen uit Babylonië geen acht geslagen. De Assyriërs hadden zich definitief een plaats in de internationale politiek verworven en waren op geen enkele wijze verantwoordelijk aan de Babyloniërs verschuldigd. Dat ook de laatste dit spoedig inzagen blijkt wel uit het feit dat Burnaburiash een huwelijk sloot met Muballitat-Sherua, de dochter van dezelfde Assyrische koning die zijn opwachting bij de farao had gemaakt, Assur-uballit. Toen na de dood van Burnaburiash een strijd om de opvolging uitbrak, intervenieerde Assur-uballit ten gunste van zijn neef Kurigalzu, de zoon van Burnaburiash en Muballitat-Sherua. Assur-uballits zoon Enlil-nirari, die nu een zwager van de Babylonische koning was, werd een graag geziene gast in Babylonië, waar hij regelmatig zijn zuster bezocht. Na zijn troonsbestijging onderhield

hij uitstekende relaties met de Babyloniërs, en met name met de invloedrijke gouverneur van de stad Nippur, Enlil-kidinnī, die hij met de koosnaam Illiliya aansprak.

De grote spelbreker van de betrekkelijke rust in Voor-Azië aan het begin van de Amarna-periode was ongetwijfeld de Hettitische koning Shuppiluliuma, die in navolging van illustere voorgangers als Hattushili I en Murshili I een geslaagde poging ondernam geheel Syrië in zijn macht te krijgen. Hij kwam daarbij in conflict met zowel Egypte als Mittani. De gevolgen voor Mittani heb ik al genoemd, die voor Egypte bleven beperkt tot gebiedsverlies in Zuid-Syrië, dat nu bij het Hettitische rijk werd ingelijfd. Uit het Amarna-archief vernemen we, zoals gezegd, weinig over deze Hettitische invallen, maar her en der wordt er wel naar verwezen. In een brief uit het land Amurru in Midden-Syrië aan de koning van dat land, die in Egypte verblijft, staat o.a. het volgende te lezen:

„Troepen uit Hatti onder Lupakku hebben steden in Amqu (de Beqa-vallei in Libanon) veroverd en met de steden hebben ze Addumi gevangen genomen. Moge onze heer dit weten.

Verder hebben we gehoord dat Zitana gearriveerd is en dat er 90.000 infanteristen met hem meegekomen zijn. We hebben echter niet kunnen bevestigen of zij er werkelijk zijn en in Nuchashe zijn aangekomen.” (EA 170).

Met name de Hettitische generaal Lupakki is ons uit Hettitische bronnen bekend. Tijdens het beleg van de stad Karkemish aan de Eufraat stuurt de Hettitische koning Shuppiluliuma deze generaal naar de Beqa-vallei om Qadesh te ontzetten en de Egyptenaren terug te dringen.

Dat al deze oorlogshandelingen geen totale breuk in communicatie tussen de vijanden tot gevolg hoefden te hebben, toont een kleine groep brieven van het Amarna-archief die afkomstig zijn van het Hettitische hof. Koning Shuppiluliuma benut de komst van een nieuwe farao (waarschijnlijk Smenkhkare) om te wijzen op zijn vreedzame bedoelingen:

„Noch mijn boodschappers, die ik naar je vader stuurde, noch het verzoek dat ik je vader deed met de woorden: ‘laten we de beste betrekkingen onderhouden’ heb ik geweigerd. Wat je vader ook tegen me zei, ik heb alles gedaan. En ook het verzoek dat ik je vader deed, heeft hij niet geweigerd, hij heeft me alles gegeven.

Waarom, mijn broeder, heb je me de geschenken die je vader me altijd stuurde toen hij nog leefde, onthouden?

Nu dan, mijn broeder, je hebt de troon van je vader bestegen en net als je vader en ik verlangden naar vrede tussen ons, zo moeten ook jij en ik in vrede met elkaar leven. Het verzoek dat ik je vader deed, zal ik ook tot mijn broeder spreken. Laten wij elkaar terzijde staan.” (EA 41).

Deze brief werd geschreven tussen twee belangrijke veldtochten van de Hettitische koning en het vervolg van de geschiedenis toont aan dat de Hettiet niet van zins was zijn veroveringen stop te zetten.

b) Maar nu genoeg over oorlog. De volgende stap op de schaal van oorlog naar vrede levert al heel wat meer correspondentie op: de kleinere problemen die met name door ondergeschikten van de grote koningen veroorzaakt werden. Het ging daarbij in de eerste plaats om de overal aanwezige kooplieden, die vaak met karavananen rondtrokken en nogal eens overvallen werden. Vaak gebeurde dat in een gebied dat tussen de grote staten inlag, zoals Syrië of Kanaän. Omdat de schade door dergelijke aanvallen nogal aanzienlijk kon zijn, probeerden de koningen deze schade op hun buurman te verhalen. Omdat ik hoop in een volgend nummer van Phoenix meer op dit aspect in te gaan, hierbij een enkel voorbeeld:

De al genoemde koning van Babylonië, Burnaburiash, schrijft in een brief aan farao Echnaton van Egypte:

„Mijn kooplieden, die met Achu-tabu onderweg waren, zijn om zakelijke redenen opgehouden in Kanaän. Nadat Achu-tabu naar mijn broeder (de farao) gegaan was, hebben Shum-Adda en Shutatna uit Akko, na hun mannen gestuurd te hebben, mijn kooplieden in Hinnatuna in Kanaän gedood en hun geld afgenomen. . . . Kanaän is jouw land, en de koningen daar zijn jouw dienaars! Ik ben dus in jouw land beroofd. Roep hen ter verantwoording en zorg voor genoegdoening voor het geld dat ze hebben weggenomen. Stel de mannen die mijn mannen hebben gedood terecht en wreek zo hun bloed. Want als je deze mannen niet terechtstelt, zullen ze weer gaan moorden, hetzij een karavaan van mij of boden van jouzelf, en zo zal het verkeer van boden tussen ons worden afgebroken” (EA 8).

c) Vreedzame coëxistentie leidde niet in alle gevallen tot een verdrag tussen twee mogendheden. Binnen het Hettitische rijk sloot de vorst gewoonlijk wel een verdrag met zijn vazallen, maar met zijn burens, zoals de Assyriërs en de Babyloniërs beperkte men zich tot welwillende correspondentie. Het bekendste verdrag is dat tussen de Hettitische koning Hattushili III, een kleinzoon van Shuppiluliuma, en farao Ramses II van Egypte. Assyrië was intussen een grootmacht geworden, die de koning van het oude Mittanni, Hanigalbat, een vazal van de Hettieten, overwonnen had en nu Syrië bedreigde. Hattushili sloot daarom vrede met zijn oude vijand Egypte en 16 jaar na de grote slag bij Qadesh, in 1258 v. Chr., werd een verdrag tussen de beide grootmachten getekend. Van dit verdrag bestaan een Egyptische en een Akkadische versie. Alleen boven de Egyptische versie vinden we de volgende regels:

„Afschrift van het zilveren tablet dat de grote vorst van Hatti, Hattushili, door de hand van zijn bode Tili-Teshub en zijn bode Ramose aan de farao — hij leve en zij gezond en wel — liet brengen om vrede te vragen bij Z.M. de koning van Opper- en Neder-Egypte, Ramses, de stier onder de heersers, die zijn grenzen in elk land naar believen vastlegt.”

Dertien jaar na de sluiting van dit verdrag werd het door het huwelijk van de farao met een dochter van Hattushili beklonken, en dat brengt ons tot het laatste voorbeeld van internationale contacten en wat daaruit voort kan komen, het dynastieke huwelijk.

d) De beste manier om de vrede tussen twee staten te waarborgen was een verzwagering tussen de regerende vorsten, m.a.w., koningen huwelijkten hun zusters of dochters uit aan bevriende staatshoofden. Al vroeg in de geschiedenis doet dit verschijnsel zich voor: uit Mesopotamië kennen we een aantal voorbeelden, waarvan het huwelijk van koning Zimrilim van Mari met de dochter van koning Yarimlim van Aleppo in de 18e eeuw wel een van de bekendste is. De meeste informatie stamt uit de Amarna-brieven die door koning Tushratta van Mittani aan de Egyptische farao's Amenophis III en Echnaton verzonden zijn. Niet alleen hijzelf was via een huwelijk met de farao verzwagerd, ook zijn vader en zijn grootvader hadden deze status al verworven. Er bestonden dus gedurende drie generaties huwelijksbanden tussen beide koningshuizen. In een brief in het Hurritisch, de taal van het land Mittani, aan Amenophis III lezen we:

„En mijn broeder heeft om een echtgenote gevraagd ... en thans heb ik mijn broeders echtgenote gegeven en ze is naar mijn broeder gegaan ... en wanneer de echtgenote van mijn broeder komt, ... laat dan mijn broeder het hele land bijeenroepen, en laten alle andere landen en de edelen en alle gezanten aanwezig zijn. En laat men dan mijn broeder zijn bruidschat tonen, en laat men alles voor mijn broeder uitspreiden ... en moge het mijn broeder behagen. En daar is de dochter van mijn vader, mijn zuster, en ook het kleitablet betreffende haar bruidschat; en daar is de dochter van mijn grootvader, mijn vaders zuster, en ook het tablet van haar bruidschat wat mijn vader en grootvader voor jou gedaan hebben, heb ik vertienvoudigd.” (EA 24).

Ook van elders kwamen koningsdochters richting Egypte. Een van deze dames was afkomstig uit Babylonië. Uit Amarna hebben we een brief van Burnaburiash waarin hij zich over het escorte voor zijn dochter beklagt:

„Toen ik mijn dochter aan jouw bode Haamashi en je tolk Michuni voorstelde, goten zij olie op haar hoofd. Maar wie gaat haar begeleiden? ... Je gezant Haya, die je naar me hebt toegestuurd, heeft veel te weinig strijd-wagens en soldaten. Stuur veel meer strijd-wagens en soldaten, zodat Haya degene kan zijn die de prinses naar jou toe brengt. (EA 11).

Over een Assyrische prinses in Babylonië hebben we het al gehad. Na het verdrag tussen Hattushili III van Hatti en Ramses II ruim een halve eeuw later vond ook het al genoemde huwelijk tussen een Hettitische prinses en de farao plaats. De vraag die werktuiglijk rijst, is of er geen koningsdochters in omgekeerde richting gegaan zijn. Het antwoord hierop vinden we in een brief van een Babylonische koning aan de farao:

„Mijn broeder, toen ik je schreef over het trouwen van je dochter, schreef je me: ‘Sinds onheuglijke tijden is er geen dochter van de koning van Egypte aan wie dan ook geschonken.’ Waarom niet? Je bent immers een koning? Je kan doen wat je wilt! Wie zou er iets kunnen zeggen, wanneer je een prinses zou schenken? Toen ik je bericht hoorde, schreef ik: ‘Er moeten toch volwassen dochters, mooie vrouwen, te vinden zijn. Stuur me dan maar een mooie vrouw alsof ze je eigen dochter was. Wie gaat er zeggen: ‘ze is niet de dochter van de koning?’” (EA 4).

In het algemeen legden echter de staatshoofden van de omliggende landen zich erbij neer dat er geen echtgenotes uit Egypte in ruil voor hun eigen dochters kwamen. In plaats daarvan lieten zij zich door de farao goed voor hun diensten betalen. Vooral goud was zeer in trek bij de koningen van het Oude Nabije Oosten, maar ook zilver en ivoor vonden gretig aftrek. De koning van Babylonië liet o.a. weten dat hij druk in de weer was met bouwactiviteiten en spoorde de farao aan grote hoeveelheden goud te zenden. Uit het Amarna-archief kennen we lange lijsten met voorwerpen die verzonden waren, en ook lijsten van ontvangen goederen. Het is duidelijk dat de opgesomde geschenken een grote rijkdom vertegenwoordigden.

Nu was het inderdaad zo, dat een Egyptische prinses niet aan buitenlandse vorsten werd uitgehuwelijkt, dit in tegenstelling tot bijv. de Hettitische koning, die er niet voor terugschrok zijn dochters met vazallen te laten trouwen. Er is echter wel eenmaal een poging ondernomen een buitenlandse prins als farao op de troon te zetten, zoals blijkt uit een beroemde brief van een Egyptische koningin aan de Hettitische koning Shuppiluliuma. In een historisch verslag van de veldtochten van deze koning, opgesteld door zijn zoon Murshili II, vinden we de volgende passage:

„Toen de Egyptenaren hoorden van de aanval op Amqa, werden zij bang. En omdat hun heer Nipchururiya (waarschijnlijk Tut-anch-amon) gestorven was, stuurde de koningin van Egypte, de *dachamunzu*, een boodschapper naar mijn vader en schreef hem: ‘Mijn echtgenoot is gestorven en ik heb geen zonen. Maar u heeft, naar men zegt, vele zonen. Als u mij één van uw zonen geeft, wordt hij mijn echtgenoot. Ik zal nooit een van mijn dienaren uitkiezen en tot mijn echtgenoot maken ... ik ben bang’. (Deeds A iii).

Een Hettitische prins is inderdaad naar Egypte gezonden, maar hij is daar nooit aangekomen. Waarschijnlijk is hij op last van hoge Egyptenaren die tegen de komst van een buitenlandse prins op de troon waren, onderweg vermoord. Het woord *dachamunzu* is een poging het Egyptische *t3 hmt nswt*, „de vrouw van de koning” met syllabische spijkertekens te schrijven. Opvallend is het verschil tussen onze traditionele uitspraak van het Egyptisch, dat in principe geen vocalen schrijft, en de transcripties in het spijkerschrift, waar vocalen wel worden uitgedrukt.

De komst van het Akkadisch

Tenslotte wil ik iets zeggen over de reden dat er in de Egyptische hoofdstad kleitabletten met Mesopotamisch spijkerschrift gevonden zijn. Daarvoor moeten we een paar eeuwen terug naar de zgn. Oud-Babylonische tijd (ca. 2000-1500). Het Akkadisch, de Semitische taal van Mesopotamië, sterk verwant met bijv. het Hebreeuws, is na het uitsterven van het Sumerisch als levende taal de enig overgebleven gesproken taal in Mesopotamië. Al in vroeger tijd (vanaf ±2500 v. Chr.) werd het spijkerschrift buiten Mesopotamië gebruikt, maar in de Oud-Babylonische tijd werd het Akkadisch de verkeerstaal (*lingua franca*) van een gebied dat aanmerkelijk groter was dan Mesopotamië zelf. Ook Elam in het zuidoosten en Syrië en Anatolië in het noordwesten behoorden daartoe. In al deze gebieden schreef men Akkadisch, zelfs binnen de administratie van afzonderlijke steden als Alalach in Syrië. Alleen in de Hettitische hoofdstad Hattusha werden al vroeg documenten in de eigen taal, het Hettitisch, opgesteld. In de Middel-Babylonische periode, ca. 1500-1000, nam het gebruik van het Akkadisch, en dus ook van het spijkerschrift, als verkeerstaal nog sterk toe. Naast Elam, Syrië en Anatolië vinden we nu ook spijkerteksten in Kanaän en in Egypte. Koningen van verschillende landen, zoals bijv. die van Hatti en Egypte, schreven elkaar in het Akkadisch, niet in het Hettitisch en het Egyptisch.

Een vraag die hierbij rijst, is die van de herkomst van de schrijvers die de kennis van taal en schrift naar al deze gebieden brachten. Al weten we erg weinig over deze lieden zelf, toch kunnen we ons uit de teksten die ze nalieten een aardig beeld vormen van hun werkzaamheden en waar ze vandaan kwamen. In enkele gevallen zijn ons ook hun namen bekend. Ik zal een overzicht geven van de huidige stand van zaken.

Na het zwarte gat dat ligt tussen de Oud- en de Middel-Babylonische tijd, een periode van ca. 100 jaar (16e eeuw), die men tegenwoordig het liefst in zijn geheel uit de chronologie zou schrappen, vinden we weer

teksten in de Noord-Mesopotamische stad Nuzi, ten oosten van Assur. De bevolking van deze stad sprak Hurritisch, maar toch zijn alle teksten in het Akkadisch geschreven. Door hun namen en de fouten die zij bij het schrijven maakten, weten we dat zij Hurritischtalig waren. Hoe hebben zij Akkadisch leren schrijven? Het antwoord hierop is eenvoudig: kort na 1500 vinden we een aantal schrijvers met Babylonische namen, die teksten in goed Akkadisch schreven. Deze eerste generatie schrijvers kwam blijkbaar regelrecht uit Babylonië en introduceerde taal en schrift in de stad. Als schoolmateriaal brachten zij waarschijnlijk oefenteksten mee, die in de Noord-Babylonische stad Sippar, ongeveer 250 km naar het zuiden, in gebruik waren. De eerste generatie schreef dus goed Akkadisch, bij hun zonen, die in hun voetspoor traden, begint de gesproken taal van de stad (het Hurritisch) zichtbaar te worden, en dit zet zich voort in de volgende generaties, wanneer bij de schrijvers langzamerhand elke herinnering aan een Babylonische afstamming is vervaagd.

Nuzi was een deel van het rijk Mittani, dat honderden jaren Noord-Mesopotamië beheerste. De meeste bewoners in dit land spraken, net als de bewoners van Nuzi, Hurritisch. Omdat Mittani tussen Babylonië en het westen inlag en als het ware de weg versperde, vinden we in de 15e en 14e eeuw niet veel schrijvers met Babylonische namen in het westen, maar wel is in die tijd juist de Hurritische invloed zeer sterk. Het lijkt erop dat degenen die in het westen het Akkadisch en het spijkerschrift brachten, vooral schrijvers uit Mittani waren. Dat alles begint te veranderen zodra Mittani aan het eind van de 14e eeuw door de Hettieten is weggevaagd. Assyrië wordt een grootmacht en dringt op totaan de Eufraat. In de 13e eeuw vinden we veel namen van Babyloniërs en Assyriërs, die blijkbaar een betrekking als schrijver in Anatolië of Syrië gevonden hadden. Zo noemen de teksten uit de Hettitische hoofdstad Hattusha nogal wat schrijvers met Assyrische en Babylonische namen. Vooral Assyriërs vinden in deze tijd hun weg naar het westen, zoals teksten uit Hattusha en Ugarit ons laten zien. Het Amarna-archief stamt echter van net voor de ondergang van Mittani en de vorm van het schrift wijst erop dat het Hettitische schrijvers zijn geweest, die de Egyptenaren de kennis van Akkadisch en spijkerschrift hebben bijgebracht. Het zal ook niet toevallig zijn, dat een enkele brief naar en van Amarna in het Hettitisch geschreven was (echter niet in de correspondentie met de koning van Hatti, maar in die met het westelijker gelegen land Arzawa, EA 31-32).

Als laatste nog iets over de manier waarop de inheemse schrijvers probeerden zich het moeilijke spijkerschrift en de Akkadische taal eigen te maken. Ik wil enkele voorbeelden laten zien van methoden die door leerlingen werden gebruikt om het schrift te leren.

De leerling kon bijv. het leerboek eenvoudig in zijn eigen taal vertalen. Leerlingen in Mittani voegden een kolom toe in het Hurritisch, die in Hattusha in het Hettitisch, en in Syrië en Kanaän in het West-Semitisch. Allereerst een stukje tekst uit Ugarit, waar achtereenvolgens het spijkerteken, de betekenis in het Akkadisch, het Hurritisch en het Ugaritisch zijn opgeschreven. De Hurritische vertaling was waarschijnlijk toegevoegd door een leraar uit bijv. Mittani, de leerling in Ugarit voegde daar weer zijn eigen kolom in het Ugaritisch aan toe:

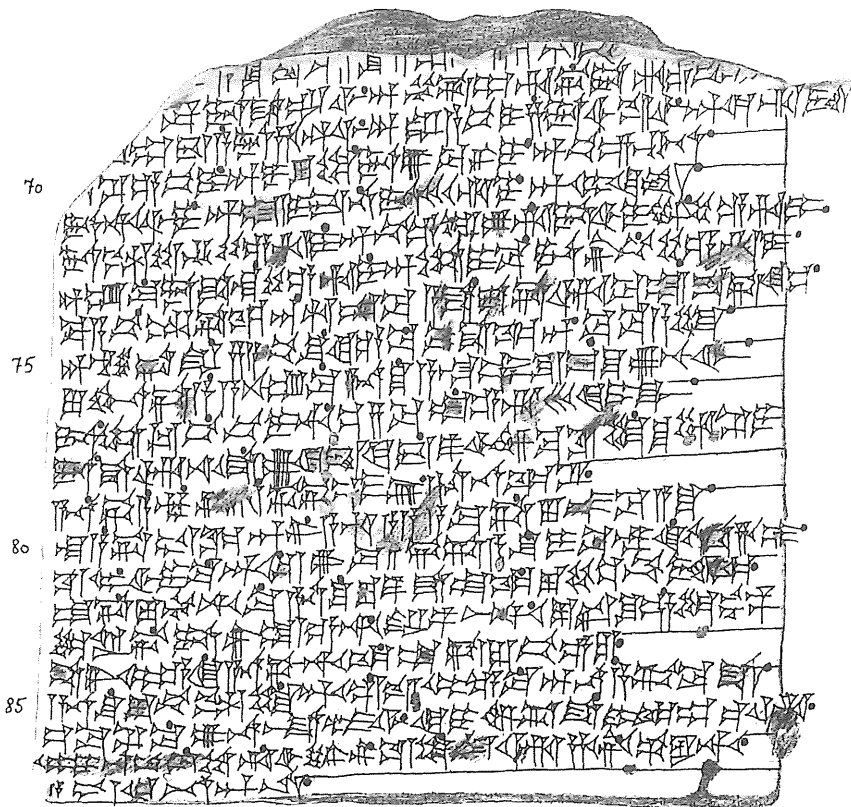
Spijkerteken	Akkadisch	Hurritisch	Ugaritisch	Betekenis
ZA	<i>at-ta</i>	<i>ši-ni-bi</i>	<i>at-ta</i>	„jjj”
NU	<i>a-mi-lu</i>	<i>tar-šu-wa-an-ni</i>	<i>bu-nu-šu</i>	„man”

Ook in Kanaän kende men dit procédé. Onlangs werd in de stad Ashkelon een stukje tekst opgegraven, waarvan we nog net een kolom in het Kanaänitisch kunnen ontcijferen. Deze kolom volgt op het spijkerteken en vermoedelijk een vertaling in het Akkadisch:

Teken(s)	Akkadisch	Kanaänitisch	Betekenis
[iti	<i>arḥu</i>	<i>ia - ar - ḥ]u</i>	„maand”
[u ₄ kaš ₄ .a ²	<i>ūm lismi</i>	<i>yōmu ma-a]l-sā-¹mu¹-ti</i>	„de dag van het rennen (voor het aankondigen van de Nieuwe Maan)”

Uiteraard werd ook in Amarna aan onderwijs in het spijkerschrift gedaan. Aan het begin is al gezegd, dat 40 van de 382 tabletten iets met de school te maken hadden. Onder deze 40 teksten vinden we lijsten, zoals die uit Ugarit en Ashkelon. De leerlingen verwierven door deze lijsten met woorden een degelijke kennis van de taal. Ze moesten echter de verworven kennis ook in context oefenen, d.w.z. zij moesten niet alleen tekens leren, maar deze ook gebruiken in echte teksten. Hiervoor kozen de leraren korte composities, literaire en religieuze teksten, waarbij de reden van de keus door de leraar niet altijd duidelijk is. Mogelijk wilde hij de leerlingen op deze manier zo breed mogelijk met de Mesopotamische cultuur vertrouwd maken.

Het zijn juist de literaire teksten uit Amarna, waarbij we de leerling aan het werk kunnen zien. In het onderstaande voorbeeld een stukje spijkertekst (fig. 4), een mythe over de goden Nergal en Ereshkigal, waarin nogal wat stippen getekend zijn (EA 357). Op het kleitablet zijn deze stippen rood en zij zijn daar door de schrijver aangebracht om de woorden duidelijk van elkaar te scheiden. Om dit wat duidelijker te tonen, is een stukje transcriptie toegevoegd. Ik moet er wel bij zeggen, dat de stippen niet altijd op de plaats staan waar wij ze zouden zetten:

- 76 *lu pu-ut-ta-a• a-nu-um-ma• a-na-ku• a-la-as-su-ma• ku-ú-nu-ši•*
 77 *i-na• li-ib-bi• bi-i-ti• iṣ-ša-ba-at• e-re-eš-ki-i-gal•*
 78 *i-na° ša-ar-ti-ša• ú-qé-ed-di-da• áš-ši-im-ma° iš-tu• ku-us-si-i*
 79 *a-na• qá-a• aq• q[á-r]i• qá-qá-as-sa• a-na na-ka-si•*
 80 *la-a• ta-du-ka-an-ni• a-hu-a-a a-ma-ta• lu-uq-ba-a-ku•*
 81 *iš-mi• ši-i-ma• ^dU.GUR• ir-ma-a• qá-ta-a-šu• i-ba-ak-ki• ud-[d]á-ḥa-as•*
 82 *at-ta• lu mu-ti-ma• a-na-ku• lu áš-ša-at-ka• lu-še-eš-bi-it-ka•*
 83 *šar-ru-ta• i-na er-še-e-ti• ra-pa-aš-ti• lu-uš-ku-un• iú-up-pa°*
 84 *ša né-mé-e-qi• a-na qá-ti-ka• at-ta lu bé-e-lu•*
 85 *a-na-ku• lu bi-il-tu• ^dU.GUR• iš-mé-e-ma• an-na-a• qá-ba-ša•*
 86 *iš-ba-si-ma• ú-na-aš-ša-aq-ši• di-i-im-ta-ša• i-ka-ap-pa-ar•*
 87 *mi-i-na-am-ma• te-ri• ši-in-ni• iš-tu• ○ ar-ḥa-ni• ul-lu-ti•*
 88 *a-du ki-na-an-na•*

Fig. 4. Een literaire tekst uit Amarna met stippen om de woorden te scheiden, in spijkerschrift (naar O. Schroeder, *Die Tontafeln von El-Amarna, Vorderasiatische Schriftdenkmäler* XII, 1915, nr. 195), en translitteratie (naar S. Izre'el, *The Scholarly Amarna Tablets*, 1997, 53).

Als laatste voorbeeld een kleitablet dat als woordenboekje dienst deed. We vinden twee kolommen, de linker bevat Egyptische woorden, de rechterkolom de Akkadische vertaling (EA 368). De eerste vijf regels zijn niet in kolommen geschreven, maar lijken een stukje Egyptische tekst te bevatten, waar we overigens weinig van begrijpen.

De tekst in de kolommen is redelijk duidelijk. Er wordt een lijst van getallen opgegeven in combinatie met een woord voor een gewicht. In de rechterkolom wordt dit gewicht gelijkgesteld met de Akkadische sikkel, wat ongeveer neerkomt op een pond. Op de achterkant van het tablet staat een lijst van houten voorwerpen, die aan de Egyptische kant bijna alle beginnen met het lidwoord, *p3*, *t3* of *n3*:

	Egyptisch	Akkadisch	Vertaling Egyptisch	Vertaling Akkadisch
6	<i>ši-na-ah</i>	<i>ši-qi-[il² kù.babbar]</i>	„een <i>šn^c</i> -gewicht”	„een sikkel zilver”
7	<i>ši-na-ah-wu₄</i>	2 [„twee <i>šn^c</i> -gew. (<i>šn^c.wy</i>)”	„2 [sikkels z.(?)]
8	<i>ha-am-tu₄ šu-nu-uh</i>	3 [„drie (<i>hmt</i>) (id.)”	„3 [...]”
9	<i>pi²-du²-ú šu-nu</i>	4 [„vier (<i>fdw</i>) (id.)”	„4 [...]”
10	<i>tí-ú šu-nu</i> (enz.)	5[„vijf (<i>dhw</i>) (id.)”	„5 [...]”
6'	<i>pu-us-bi-ú</i>	^{giš} i[g	„de deur (<i>p3-sb3</i>)”	„deur”
8'	<i>na-ab-na-su</i>	^{giš} n[a/mu ²	„de deurposten (<i>n3-bnšw</i>) „?”	„?”
9'	<i>tù-as-bu</i>	^{giš} g[u.za	„de stoel (<i>t3-šbt</i>)”	„stoel”
10'	<i>pa-ha-tu₄</i>	^{giš} n[á	„het bed (<i>p3-h^ctí</i>)”	„bed”

De vraag rijst wie nu precies wat wilde leren. Het normale formaat van spijkerteksten is zo, dat de te leren taal links staat, dat de schrijver dus het spijkerschrift beheerste en daarmee een lijstje van Egyptische woorden aanlegde, die hij blijkbaar de moeite waard vond om te onthouden. Of de tekst in Amarna geschreven is, wordt wel betwijfeld. Toch denk ik, dat we ervan uit kunnen gaan, dat de tekst is geschreven door een niet-Egyptenaar, die als schrijver of zelfs als leraar in Amarna werkte en die zich enkele Egyptische woorden eigen wilde maken.

SPOREN VAN EEN REVOLUTIE IN SAQQARA

Het nieuw ontdekte graf van Meryneith alias Meryre en
zijn plaats in de Amarnaperiode

RENÉ VAN WALSEM

Inleiding

Tussen 1975 en 1998 zijn er door het Rijksmuseum van Oudheden en de Egypt Exploration Society in de Nieuwerijks necropool in Zuid Saqqara ruim tien graven bloot gelegd. De tijdspanne die ze omvatten loopt van ongeveer 1330 tot 1200 v.Chr.¹ Na de terugtrekking in 1998 van de EES neemt de opleiding Egyptologie van de Universiteit Leiden met ingang van het seizoen 1999 deel aan dit project. Het wordt gezamenlijk geleid door dr. M.J. RAVEN (RMO) en de auteur. De financiering van het universitaire deel wordt gedragen door de Faculteit der Archeologie en de Faculteit Letteren aangevuld door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

De belangrijkste van voornoemde graven, die van Horemheb, Maya, Inyoeia, Pay en Raia, dateren uit de periode van Toetanchamon en wat later. Hoewel in deze graven duidelijk stylistische invloeden van de voorbije Amarnaperiode aanwezig zijn, was er tot het huidige opgravingsseizoen nog geen graf uit deze tijd zelf gevonden. Aangezien al lang bekend is dat er in Memphis door Achnaton een Atontempel is gebouwd ligt het in de lijn der verwachting dat functionarissen die daaraan verbonden waren hun graven bouwden in de Nieuwerijks necropool van de oude hoofdstad. Het vinden van een dergelijk monument is dus feitelijk een kwestie van tijd.

De eerste concrete aanwezigheid van Achnaton en Nefertiti in deze sector van het grafveld is in seizoen 2000 aangetroffen in de vorm van een kleistop van een wijnamfoor, waarop beider namen figureren.² De stop is

¹ Een overzicht van deze ontdekkingen tot 1989 is te vinden in G.T. MARTIN, *The Hidden Tombs of Memphis. New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (London 1991). Voor de latere jaren zij verwezen naar de voorlopige rapporten in *JEA* 77 (1991) en 79 (1993) en *OMRO* 75–79 (1995–1999).

² Deze kleistop is (op de kop!) afgebeeld in R. van Walsem, 'The Dutch expedition to Saqqara, 1999–2000', *Egyptian Archaeology* 17 (2000), 15–17, p. 17, fig. rechts boven. Het „preliminary report” van seizoen 2000 is in druk en wordt gepubliceerd in deel 35 van het *Jaarbericht Ex Oriente Lux*.

gevonden ten westen van de piramidevormige kapel van Inioeia, op het voormalige woestijnoppervlak aan de voet van een uit latere tijd stammende schacht.³ Hoe hij daar gekomen is en uit welke kontekst hij afkomstig is valt op geen enkele wijze vast te stellen. Er is dan ook geen enkel onderzoekstrategisch verband tussen deze vondst en het graf van seizoen 2001.

De vondst van het graf

De precieze locatie van de opgraving van het afgelopen seizoen (17 januari-1 maart 2001) werd ingegeven door specifieke vragen omtrent o.a. de toegankelijkheid van de tot dusver gevonden graven en in hoeverre het zeer grote graf van Horemheb van invloed is geweest op de distributie van eventuele graven ten oosten hiervan. Een min of meer vierkante depressie tussen de zandheuvelds van dit gebied, in de as van Horemhebs graf, suggereerde een binnenhof van een grafgebouw. Na zes dagen graven bleek dit qua vondsten een vrijwel steriel gebied te zijn. Op de zevende dag werd echter aan de zuidkant, tegen de inmiddels zich aftekenende kleistenen muur, een kalkstenen bekledingsplaat met hiëroglifische tekst gevonden. Op dezelfde dag werd een kapiteel van een papyrusbundelzuil in situ gevonden en sporen van een polychrome schildering op de zuidmuur van wat later de noord-west kapel bleek te zijn. Daarmee stond vast dat een Nieuwerijks grafcomplex zich meer naar het zuiden van het aanvankelijke uitgangspunt bevond en dus werden de opgravingsactiviteiten daarheen verlegd. De volgende dag werd een los blok gevonden waar in de bekende offerformule „een geschenk dat de koning geeft (aan)...” op de plaats van de traditionele goden Osiris en/of Anubis „*de Aton*” stond. Een datering van het graf in de Amarna-periode lag hiermee voor de hand, maar doordat het een losse vondst betrof bleef dit onzeker. Pas op 31 januari kwam hieraan een definitief einde en bleek dat het graf van de „Grootste van de ziens (=Hogepriester) van de Aton, Meryneith” werkelijk was terug gevonden.⁴

Dit graf bleek namelijk al in de literatuur bekend te zijn onder de naam van Merytyneith op basis van drie door Auguste Mariette schetsmatig gekopieerde stukken tekst en van een blok in het Egyptische Museum te

³ Idem p. 17, fig. links onder, ongeveer ter hoogte van de maatlat.

⁴ Voor een verslag met een aantal zeer goede foto's, deels in kleur, zie L. LICHTENBERG, „Achnatons opperpriester openbaart zijn geheimen aan Leidse archeologen”, *Archeologie Magazine Scarabee* 9e jrg. Nr. 2 (april-mei 2001), 6-17.

Berlijn.⁵ Bijzonder was dat uit de inscripties bleek dat Mery(ty)neith zijn naam had veranderd in wat abusievelijk was gelezen als Mery(ty)aton, maar dat op grond van nieuwe informatie stellig als Meryre gelezen moet worden. Deze naamsverandering geeft aan dat het graf de overgang van de aanvankelijk nog tolerante eerste jaren van Achnatons regering naar de fanatieke latere periode weerspiegelt. Voor verschillende gebieden, zoals naamgeving, titels, iconografie, stijl van grafdecoratie en sculptuur, is dit nu bevestigd. Deze aspecten zullen in het volgende beknopt beschreven en (voorlopig) geanalyseerd worden.

De architectuur van het graf

Het graf bestaat uit een tamelijk nauwkeurig oost-west georiënteerde, rechthoekige kleistenen bovenbouw van ±18x10 m met de ingang in het oosten in een zware gevelmuur waarvan de brede deurstijlen met kalksteenplaten zijn bekleed met afbeeldingen van de grafeigenaar (fig. 1 en 2). De ingangspartij komt uit op een zich verwijdende vestibule waarvan de deurstijlen naar de zuilenhof eveneens van kalksteen zijn. De wanden van het vertrek waren eens beschilderd.

Ten noorden en zuiden van de vestibule bevinden zich twee kapellen met de ingangen aan de hofzijde, d.w.z. op het westen georiënteerd. Deze eigenaardige configuratie komt voor zover nu bekend is alleen nog voor in het vlakbij gelegen graf van Pay.⁶ De achterwanden van deze oorspronkelijk met tongewelven overdekte ruimten waren beschilderd, alleen in de noordoostelijke kapel zijn hier nog aanzienlijke resten van over.

De zuilenhof was oorspronkelijk omgeven door 12 papyrusbundelzuilen, waarvan alleen de noordwestelijke in situ is. Opvallend is dat de vier westelijke een slag kleiner zijn. Met de noordelijke en zuidelijke zuil hiervan correspondeerde een veelhoekige halfzuil tegen de hier naar binnen

⁵ Porter-Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, III² (Oxford 1979), 666, H 9. De in Porter en Moss genoemde documenten zijn besproken door B. Löhr, „Aḥanjati in Memphis”, *SAK* 2 (1975), 139-187, i.h.b. 172-176. Recentelijk is nog een blok in het Oriental Institute te Chicago gepubliceerd: D.P. Silverman, “A litany from the eighteenth dynasty tomb of Merneith”, in: E. TEETER, J.A. LARSON (ed.) *Gold of Praise: Studies on Ancient Egypt in Honor of Edward F. Wentz* (Chicago 1999), 379-386. De aanzienlijk verschillende spellingen van de naam Meryneith blijven buiten beschouwing.

⁶ Zie H.D. SCHNEIDER, „Pay en Raia: Haremdirecteuren van de Heer der Beide Landen – Recente opgravingen in de Memphitische begraafplaats van het Nieuw Rijk te Sakkara”, *Phoenix* 41,1 (1995), 4-25, i.h.b. p. 5.

Fig. 1. Overzicht naar het westen; links op de voorgrond de stèle van Hatiay (Copyright RMO).

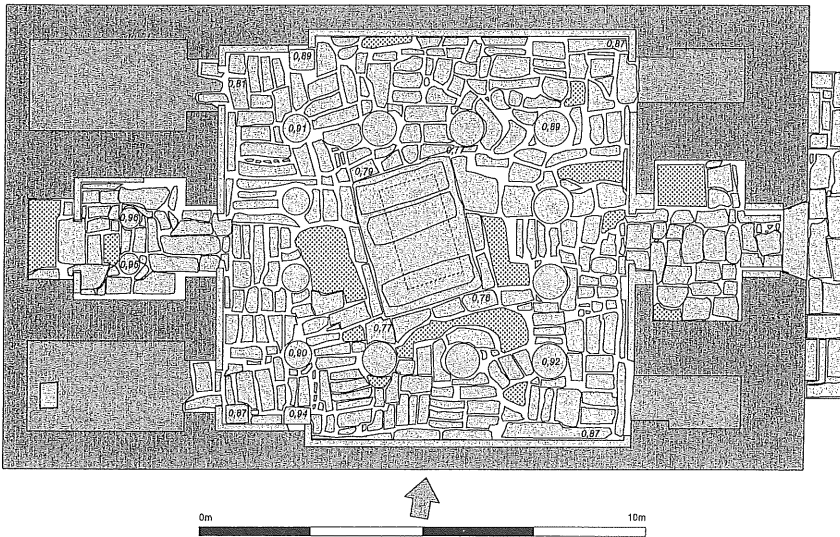

Fig. 2. Plattegrond van het graf van Meryneith/re (Copyright Willem Beex).

springende noord-, resp. zuidmuur (alleen de noordelijke werd scheef gezakt ter plekke aangetroffen). Hierdoor ontstaat een enigszins van de rest van de hof afgescheiden portiek. Alle vier de wanden van de hof zijn met van reliëf voorziene kalksteenplaten bekleed. Midden in de hof bevindt zich de enigszins noordwest georiënteerde schacht van ruim zes meter diep en waarop zich nog drie dekplaten bevonden.

In het westen bevinden zich de centrale cultuskapel met oorspronkelijk twee zuilen, de wanden eveneens met reliëf gedecoreerd en een noord-, resp. zuidkapel. Deze hadden tongewelven waarvan een deel nog aanwezig is in de zuidelijke kapel en in beide kapellen zijn nog gedeelten van schilderijen over. Een deel van het voorplein, en de vloeren van de hof en de centrale ruimten zijn met kalksteen geplaveid, in de kapellen is de vloer van aangestampte klei.

De voorstellingen: reliëfs.

Tegen de noordmuur tussen de pilaster in het westen en de noordoosthoek bevindt zich het grootste en hoogst bewaarde oppervlak aan hoogreliëf (fig. 3). Dit werd dan ook als eerste ontdekt. Het westelijke deel toont de deels bewaarde voorstelling van de naar rechts (=oosten) gekeerde figuur van een zittende Osiris. Voor hem – tot net boven de knie reikend – staat de figuur van de godin Maat met voor haar restanten van offertafels. Achter Osiris bevinden zich de overlappende figuren van de staande Isis en Nephthys, met daarachter in twee registers zittende godheden. Alleen het onderste is goed bewaard en toont Hathor, Neith en Selkit⁷.

Na een hiaat is een tot heuphoogte, naar Osiris (=links) gewende figuur van de grafeigenaar bewaard gebleven, die gevolgd wordt door twee registers met een enkele offerdrager; ook hier is alleen de onderste compleet. Een verticale lijn scheidt deze scène van de volgende die in twee registers priesters laat zien die het Mondopeningsritueel aan het voltrekken zijn op een naar links gewend beeld van de staande eigenaar met een staf, dat zich op een slede bevindt. Nog een verticale lijn scheidt dit onderdeel van een, opnieuw naar links gekeerd, beeld op slede, voorafgegaan door priesters. Het toont de ten dele bewaarde eigenaar met twee staven, waarvan een in een gaffel eindigt (een *was*-staf?) gevolgd door zijn vrouw met zware pruik en zalfkegel. Schuin boven haar hoofd bevinden zich de einden van

⁷ Kleine fragmenten die aan het eerste register passen tonen aan dat in ieder geval een god met hondenkop (Anubis of een van de vier Horuszonen) is afgebeeld.

de eerste twee tekstkolommen die tijdens de opgraving gevonden werden: „...<de zangeres>van Amon-re van/aan(?)...<de favoriete van de Meesteres van(?)>⁸ de Beide Landen, Inyoeia” (fig. 3).

Een kolom tekst over de volle hoogte van het reliëf vormt de overgang naar het laatste deel: een naar rechts gekeerde voorlees- en *sem*-priester die het Mondopeningsritueel reciteren voor de achter een offertafel gezeten eigenaar met naast zich op een kussen geknield zijn vrouw. Tussen de priesters en de tafel en boven hun hoofden bevinden zich een klein, resp. een groot blok tekst. De lange scheidingskolom (fig. 3) bracht als eerste het verlossende woord over de identiteit van de grafeigenaar: „...de ‘Grootste van de ziens (=„hogepriester”) van de Aton”, Meryneith, verwekt door de notabele Chaoet/Chatoe”⁹; in het andere blokje tekst blijkt hij de ambten van: „...<van de> Aton in de Atontempel, Hogepriester in de tempel

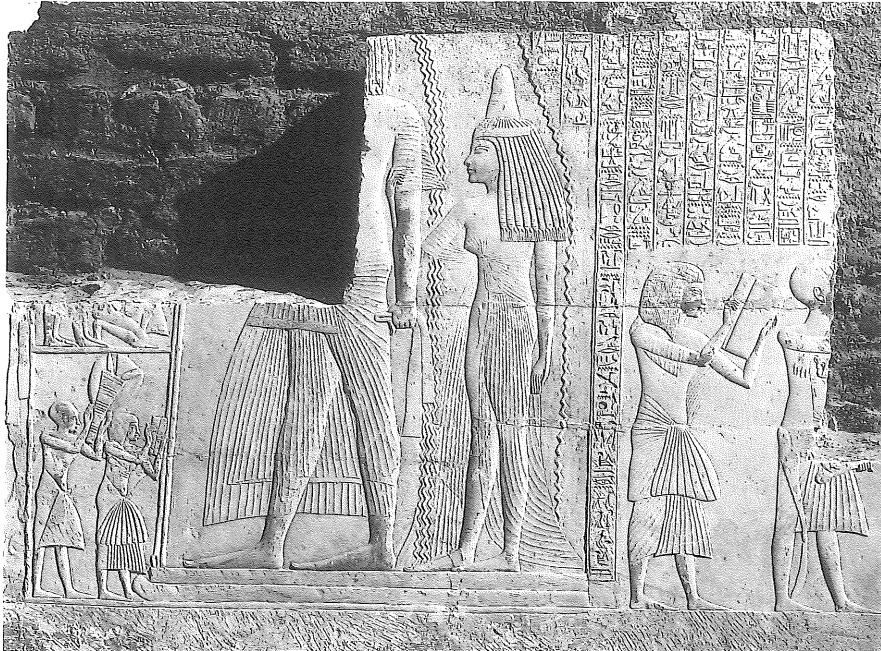

Fig. 3. Noordmuur van de hof: staand dubbelbeeld van Meryneith en Inyoeia (Copyright RMO).

⁸ Zie p. 86 voor deze aanvulling.

⁹ Nota bene dat het laatste deel van de tekst is uitgevoerd in laagrelief. De reden is onduidelijk (gewijzigd?).

van Neith(!)” bekleed te hebben.¹⁰ Hiermee was de herkomst van het eerder gevonden blok met het woord Aton, nl. als oorspronkelijk tot dit graf behorend, definitief vastgesteld.

De corresponderende zuidwand, waarvan slechts het onderste en gedeeltelijke hogere register zijn bewaard, is in zijn geheel gewijd aan scènes betreffende de begrafenis. Zo treft men in het westen het grafgebouw aan, dat meer naar het oosten voorafgegaan wordt door paarden en wagens. Uitzonderlijk in hun omvang zijn de verschillende groepen klaagvrouwen en –mannen in zeer expressieve houdingen en gebaren, die deze wand bevolken. Uit losse, helaas niet aan de bestaande resten passende, blokken blijkt dat o.a. de liggende sarcofaag werd meegevoerd en ook is er een scène waar een zitbeeld een halsketting krijgt omgedaan.

Opvallend is de zeer hoge kwaliteit van het reliëf, met name waar het de weergave van de lichaamsvormen onder de rijk geplisseerde gewaden van Meryneith en Inyoeia betreft. De stijl is echter duidelijk niet typisch Amarna, al duiden bepaalde elementen wel op een relatie, bijv. de vorm van sommige buiken.

Onmiskenbaar wel in Amarna-stijl zijn de reliëfs tegen de korte stukken muur ten westen van de pilasters, tegen de westmuur tussen de centrale en de noordwest kapel, op de noordmuur van de centrale kapel en op de noord- en zuidmuren tussen de grafingang naar de vestibule.

Op het noordelijke blok in de portiek (fig. 4) zijn de onderste vier registers compleet bewaard gebleven met een deel van het vijfde en het einde van slechts één kolom tekst die de bovenste scènes in de „goudsmederij” van (vrijwel zeker) de Aton tempel in Memphis lokaliseert. Links van een zittende figuur, waarschijnlijk Meryneith, zijn ambachtslieden bezig met het decoreren van twee schrijnen (uiterst links) en meer naar het midden met het bewerken van een koningskop (masker?) die, dankzij de uitgezakte kin, zeker Achnaton voorstelt. Opvallend is dat deze kop¹¹ en de voorstellingen op de schrijnen die een koning tonen die een vijand de schedel inslaat met zorg zijn weggehakt, zonder de omgeving te beschadigen.

Hieronder volgt een afbeelding van een grote, naar links gekeerde figuur die ongetwijfeld Meryneith voorstelt. Onder diens verantwoordelijkheid slepen twee registers mannen een met bloemboeketten versierde statiebank naar rechts (een tewaterlating?). Op de voor- en achterstevan bevinden

¹⁰ Mogelijk betreft het hier een tot nu toe onbekend heiligdom van Neith in Memphis; Saïs in de Delta is natuurlijk de stad van Neith bij uitstek, al ligt dat wel uit de buurt van Saqqara.

¹¹ Zie voor een afbeelding *Scarabee* (zie n. 4), 9, onderaan.

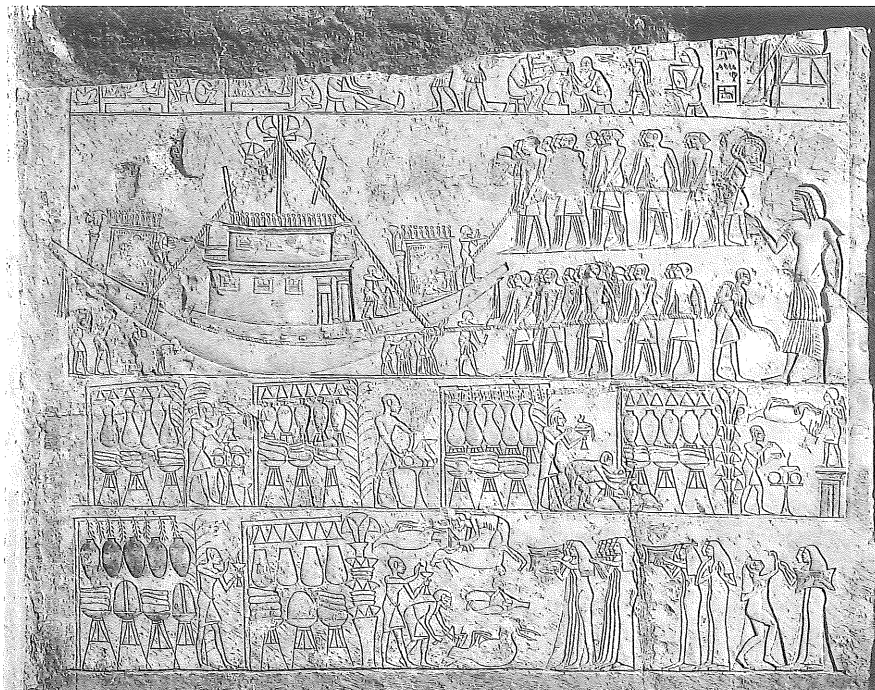

Fig. 4. Idem, blok in duidelijke Amarna-stijl (Copyright RMO).

zich kajuiten waarvan de wanden nogmaals de koning laten zien die een voor hem geknielde vijand de schedel inslaat. Het geheel vindt plaats onder de Atonschijf met straalarmen, terwijl achter de koning een vrouwenfiguurtje staat afgebeeld (Nefertiti en/of een dochter).¹² Ook in deze scènes zijn de figuur van de koning en de zon weggehakt, maar resten van de zonschijf en enige stralen zijn gespaard gebleven (fig. 5).

Waarschijnlijk in samenhang met het voorafgaande tonen de laatste twee registers het slachten van woestijndieren temidden van kiosken met etenswaren onder begeleiding van vrouwelijke muzikanten en een ongevoond dynamisch weergegeven danseres rechts onder.

¹² Twee vergelijkbare scènes bevonden zich op de onlangs in het Rijksmuseum van Oudheden gehouden tentoonstelling „Farao's van de zon”, zie R.E. FREED, Y.J. MARKOWITZ, S.H. D'AURIA (red.) *Farao's van de zon. Achnaton, Nefertiti, Toetanchamon* (Amsterdam 1999), 238, nos. 110-112.

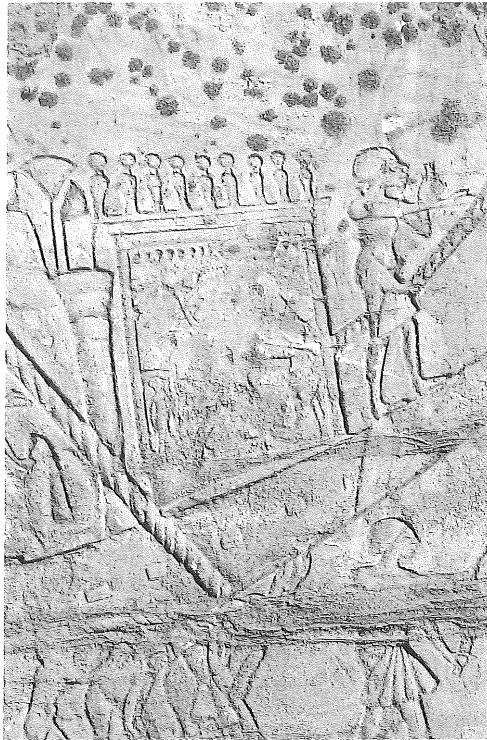

Fig. 5. Idem, detail van fig. 4: weggehakte voorstelling van Achnaton.

De corresponderende zuidwand, die minder goed bewaard is gebleven (o.a. geen inscriptie), toont een tempelgraanschuur en drie registers met figuren (fig. 6). De zittende figuur in het bovenste register stelt wederom vrijwel zeker Meryneith voor in wiens aanwezigheid ondergeschikten ongerechtigheden uit graan in platte bakken verwijderen en administrateurs toezicht houden op het afmeten van graan. Het onderste register valt op doordat mannelijk en vrouwelijk personeel aanvankelijk gewoon lopend (links) is afgebeeld, maar rechts rennend is voorgesteld.

Het reliëf op de westmuur tussen de centrale en de noordwestelijke kapel toont links, slechts tot kniehoogte bewaard, de grafeigenaar met naast zich op een lager tabouret zijn vrouw. Voor hen en op het ondergelegen register zijn grote hoeveelheden offers op tafels opgetast. Bijzonder is de dramatische weergave van het slachten van de bovenste stier rechts onder: zijn rug is naar de beschouwer gekeerd, terwijl een grof gebouwde slachter hem met geweld de keel doorsnijdt (zie illustratie boven inhoudsopgave). De

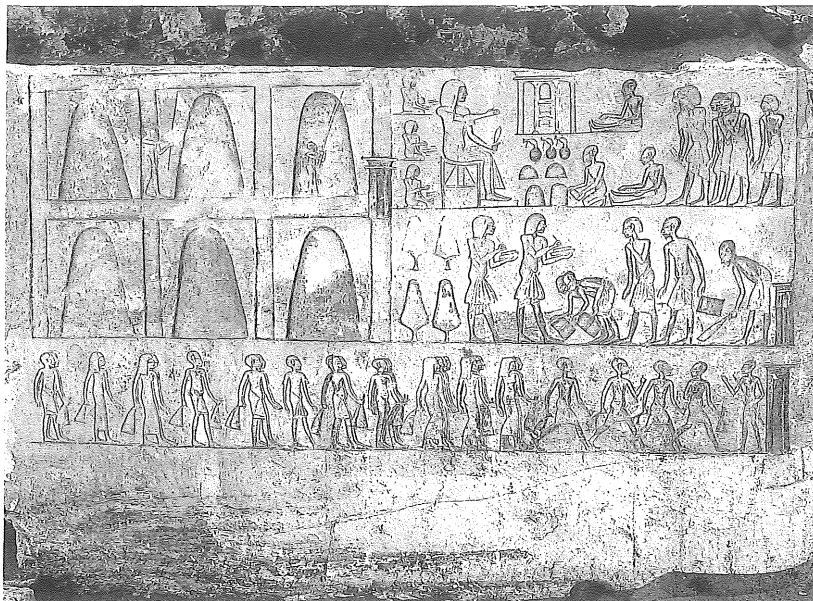

Fig. 6. Zuidmuur van de hof: blok in duidelijke Amarna-stijl (Copyright RMO).

enkele regel tekst op deze plaat bevat weer een andere titel van de eigenaar: „Het aanvoeren van alle goede en reine zaken voor de ka van *de rentmeester van de Atontempel, Mery*” (door ruimtegebrek is het tweede deel van de naam niet ingevuld, eveneens blijft onduidelijk om welke Atontempel het gaat).

De laatste reliëfs in de centrale kapel van het graf, die slechts zeer beperkt bewaard zijn gebleven, laten opnieuw scènes zien in een (tempel)werkplaats: ambachtslieden van wie er slechts één geïdentificeerd is: „de ciseleerder Chay”,¹³ zijn bezig (gouden?) vaatwerk te bewerken. Kenmerkend van alle hier beschreven reliëfs is dat zij qua bedrijvigheid en stijl doen denken aan de uit Thebe bekende zogenaamde „talatat”-blokken.¹⁴

Op een geheel andere schaal zijn de twee grote afbeeldingen van de grafeigenaar in de ingang. Op de noordelijke deurpost treedt hij het graf binnen (fig. 7). Door een gelukkig toeval is het „portret” dat ontbreekt aan de in situ gevonden blokken los teruggevonden (fig. 8), plus nog een blok

¹³ Zie *Scarabee* (zie n. 4), 15, bovenaan.

¹⁴ Zie *Farao's van de zon*, 316 (index) onder *talatat*-blokken voor uitvoerige verwijzingen.

met tekst achter het hoofd. De teksten leveren niet alleen een nieuwe titel op, „*schrijver des konings*” en de lokalisatie van de Atontempel, nl. in *Memphis*, maar ook dat de eigenaar hier *Meryre* genoemd wordt, waarbij het niet gaat om een wijziging van een ouder *Meryneith*. Op de tegenoverliggende wand verlaat hij het graf. Restanten van niet meer leesbare cartouches van vrijwel zeker Achnaton zijn hier aangetroffen. Dergelijke grote figuren in de ingang van het graf, het zeer diep uitgesneden reliëf (2,3 cm!) en frasen in de tekst als: „*Ik ben/was een dienaar die luistert/de naar de goede onderwijzing*” (nl. de leer van Achnaton) en vergezeld van cartouches, komt men vrijwel identiek tegen in de graven in Achetaton.

Van de oostwand van de hof is alleen de noordelijke deurpost van de noordoostelijke kapel nog met het einde van drie kolommen tekst op naam van *Meryneith* voorzien. Van de delen tussen de noord-, resp. de zuidoostelijke kapel en de vestibule is het zuidelijk deel geheel ongedecoreerd gebleven. Het noordelijk is gedeeltelijk voorzien van een reliëf in twee registers (fig. 9). Het bovenste, beschadigde register toont tweemaal een staande man in lange schort voor de goden *Re-Horachty* en *Osiris*. Op het onderste is hij zittend afgebeeld met voor zich een wierokende persoon en achter zich twee vrouwen. De stijl van het reliëf is verschillend van de rest en het gaat dan ook niet om *Meryneith/re*, maar om „*de bestuurder en vorst, de opperste koningsschrijver, de brievenschrijver van de Heer van de Beide Landen, Hatiay*”, zijn broer „*de schrijver van het Levenshuis, Hoey*”, zijn moeder „*de zangeres van Amon, Ty*” en zijn vrouw „*de huisvrouw Teye*”.

Dezelfde man komt voor op een monumentale stèle in twee registers tegen de zuidvleugel van de façade (fig. 1). Op het onderste register waar een andere broer hem bewierookt draagt hij de titels: „*De bestuurder en vorst, de zegelaar van de Koning van Beneden Egypte, de Unieke Vriend, de opperste voorleespriester en hogepriester van de Maan*” (de laatste lijkt een unieke titel te zijn). Het eigenaardigste is echter dat hij in het eerste register is voorgesteld in aanbidding voor de god „*Re-Horachty, heer des hemels*”, maar dat deze in de tekst boven *Hatiay Aton* wordt genoemd. Deze combinatie van mensvormige zonnegod, maar met de naam *Aton* lijkt alleszins te duiden op de vroege *Aton*-periode.¹⁵ Het is duidelijk dat zich nu de vraag voordoet wie de oorspronkelijke eigenaar van dit graf was. Hierop komen we later terug.

¹⁵ Idem, 207, no. 20. Of de stèle tegen de noordvleugel van de façade, waarvan alleen het onderste blanco deel is overgebleven (fig. 1), ook op zijn naam stond blijft helaas onzeker.

Fig. 7. Ingang: noordelijke deurstijl: Meryre het graf binnen tredend (in Amarna-stijl)
(Copyright RMO).

De voorstellingen: schilderijen.

In de kapellen zijn geen reliëfs aangetroffen, maar wel schilderijen. In de noordoost kapel toont alleen de achterwand nog resten van een schildering in twee registers. Boven zijn sporen van traditionele goden, terwijl beneden Meryneith als „grootste van de zieners van de Aton” met zijn vrouw die hem omarmt op een stoel is afgebeeld; een priester bewierookt hen. Op de achterwand van de zuidoostelijke kapel getuigen minieme verfsporen dat hier waarschijnlijk een vergelijkbare voorstelling is geweest. Op de zijwanden van deze kapellen zijn geen sporen van beschildering aangetroffen.

Dit is anders in de westelijke kapellen. Op de achterwanden bevinden zich afbeeldingen van de zittende grafeigenaar (alleen in de noordwest-

Fig. 8. Idem: „portret” van Meryre, passend op de deurstijl van fig. 7
(Copyright RMO).

kapel is de naam Meryre nog leesbaar) en zijn vrouw (in de zuidelijke kapel met de titel „*de favoriete van de ‘Meesteres van het paleis’*”¹⁶) met een priester voor hen, terwijl het geheel wordt geflankeerd door grote samengestelde bloemboeketten. In de noordelijke kapel bevinden zich op beide lange wanden voorstellingen in twee registers van op stoelen gezeten mannen (boven) en hurkende vrouwen (beneden) die in stijl van lijnvoering duidelijk aan de late jaren van Amenhotep III doen denken (fig. 10).¹⁷ Opvallend is dat de figuren het dichtst bij de ingang onvoltooid zijn.

¹⁶ Het woord voor paleis is hier in het Egyptisch *per aa*, ‘het grote huis’ waarvan het woord ‘faraou’ is afgeleid en het is dus duidelijk dat het de koningin (=Nefertiti) betreft.

¹⁷ Zoals bijv. in de graven van Menna, of Nacht (N. de G. DAVIES, *The tomb of Nakht* [New York 1917]) en van Nebamon en Ipoeky (id., *The tomb of two sculptors at Thebes* [New York 1925] en A.P. KOZLOFF e.a., *Egypt’s Dazzling Sun: Amenhotep III and his world* (Cleveland 1992), 261-299; voor kleurenillustraties, zie *Scarabee* (zie n. 4), 10 en 14.

Fig. 9. Oostmuur van de hof: reliëf van Hatiay (Copyright RMO).

Hoewel de zuidelijke kapel nog een deel van zijn gewelf bezit, waarop in het noordwestelijk deel nog resten van geschilderde „kassetten” te zien zijn die waarschijnlijk hoog in de muur aangebrachte vensters voorstellen, is er op de lange wanden vrijwel niets bewaard gebleven. Toch leverde deze ruimte de grootste verrassing van het seizoen op.

Het dubbelbeeld van Meryre en Inyoeia

Hier stond namelijk nog op zijn oorspronkelijke plaats waar het ruim 3300 jaar geleden werd neergezet een prachtig dubbelbeeld van Meryre en Inyoeia (fig. 11 en op omslag). Het meet 85 cm (hoog) x 60 (breed) x 50 (diep) en stond ± 10 cm voor de achterwand waarvan het de schildering gedeeltelijk overlapte.

Het toont — tegen een grote rechthoekige rugplaat — Meryre en Inyoeia op een tweezitsbank met rugleuning en leeuwenpoten met hiervoor een voetenbank. Zij strekt haar rechter arm achter zijn schouder, waarbij de

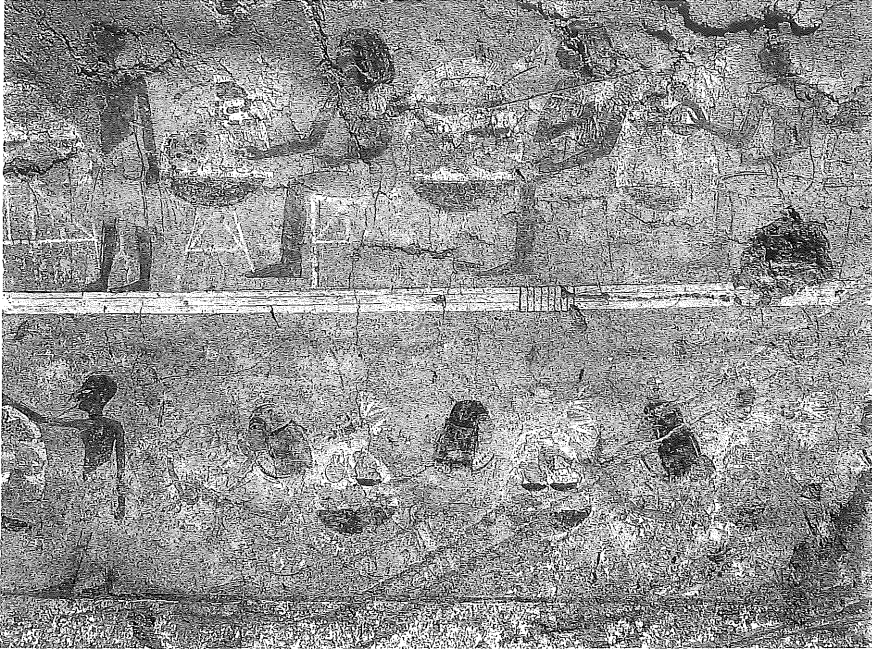

Fig. 10. Noordwest kapel, noordmuur: schildering van gasten op een banket (Copyright RMO).

voorste drie haarstrengen van de zeer zware pruik asymmetrisch over haar schouder naar achteren zijn geslagen, een uniek detail. Even uniek is de knik in de grote pijpekrullen op de schouder van de ‘duplexpruik’ van Meryre en de nog net onder het ruime gewaad uitstekende tenen van Inyoeia.¹⁸ Rond zijn hals draagt hij een collier van twee rijen schijfkralen, het zogenaamde ‘goud van de begunstiging’, terwijl bij de schoonmaak op zijn borst de sporen te voorschijn kwamen van een zorgvuldig weggehakt rechthoekig borstsieraad. Ook hier heeft kennelijk een afbeelding van Achnaton en/of de Atonschijsf gestaan. Veel kleurresten, rood van de man, okergeel van de vrouw en zwart van de stoel zijn nog bewaard. De stijl van het beeld is typisch voor de late jaren van Amenhotep III: de (lichte) corpulentie van m.n. de man, de amandelvormige ogen, en het scherpe randje rond de lippen.¹⁹

¹⁸ Het houten standbeeld van (vrijwel zeker) de schoonmoeder van Amenhotep III, Tuya, laat één voet zien die net onder de lange robe te voorschijn komt, zie A.P. KOZLOFF e.a. (zie n. 17), 236, pl. 26; 257-258; 467.

¹⁹ Zie noot 12, 203, no. 8 en 10; 204, no.12 en A.P. KOZLOFF e.a. (zie n. 17), 125-191.

Op de geplisseerde schort bevindt zich een kolom tekst: „*de schrijver van de Atontempel in Achetaton (en) in Memphis, Meryre.*” Hoewel de titel van schrijver tamelijk laag lijkt, is Meryre dat wel in *twee* Atontempels, waarvan die van Amarna natuurlijk de belangrijkste is en het eerst genoemd wordt. Omdat Achetaton pas vanaf jaar 5 van Achnaton gesticht is en toen de intolerante periode echt een aanvang nam, kan de tekst niet ouder dan jaar 5 zijn en is het duidelijk dat de wijziging van Meryneiths naam om ideologische redenen hiermee samenhangt. Op de achterkant van de rugplaat bevinden zich nog tien kolommen tekst, vijf op naam van Meryre en vijf op naam van zijn vrouw. Hij draagt daar dezelfde titel, terwijl zijn vrouw eveneens dezelfde titel heeft als op de boven beschreven schildering achter het beeld.²⁰

Voorlopige analyse en synthese

Op basis van het bovenstaande kan nu een poging ondernomen worden tot een (zeer) voorlopige analyse en interpretatie van de verschillende, soms op het eerste gezicht, tegenstrijdige gegevens wat betreft een chronologisch kader m.b.t. de decoratie van het graf en de identiteit en carrière van Meryneith/re.

Het graf is niet voltooid, maar toont drie stijlen, die op een „onlogische” manier zijn gedistribueerd, althans wanneer men van de „regel” uitgaat dat de decoratie lineair vanuit het westen (het voor de dodencultus immers belangrijkste deel en dus het eerst te voltooien) naar het oosten werd afgewerkt.²¹ Men treft immers (vroege) Amarna-stijl aan in het westen en in het oosten (de ingang), met hier tussen in de niet-Amarna-stijl reliëfs van de noord en zuidmuren, waarop men zowel afbeeldingen van als titels m.b.t. de traditionele goden *in combinatie* met die van „Hogepriester van de Aton” aantreft. Dit suggereert de vroege, t.o.v. de andere goden nog tolerante jaren van Achnaton, waarin de verfijnde sculptuurstijl van Amenhotep III nog bestond en evolueerde, hetgeen wordt uitgedrukt door de stilistische samenhang tussen de schilderingen in de westelijke kapellen en vooral tussen het dubbelbeeld en de reliëfs op de noordmuur. Er is bijv. een houten vrouwenbeeldje bekend uit deze periode²² waarvan het beeld

²⁰ Het woord ‘favoriete’ is in het Egyptisch echter op de verkeerde plek terechtgekomen, waardoor het lijkt dat zijzelf ‘meesteres van het paleis’ is, wat onmogelijk is voor een gewone sterveling. Voor een kleurenfoto van de rugtekst, zie *Scarabee* (zie n. 4), 17.

²¹ Dit is het geval in de nabij gelegen graven van Horemheb, Tia en Maya.

²² Afgebeeld in *Farao's van de Zon* (zie n. 12), 206, no. 18.

van Inyoeia op deze wand (fig. 3) een letterlijke vertaling in twee dimensies lijkt te zijn: dezelfde anatomie onder het fijn geplisseerde gewaad, dezelfde zalfkegel en zeer zware gevlochten strengenpruik eindigend in kleine pijpenkrullen, zoals die ook op het dubbelbeeld (fig. 11 en op omslag) voorkomen. Ook de door Silverman vastgestelde sterke overeenkomst tussen de hymne (in hoogrelief) op de blokken te Chicago met die in het graf van Cheroëf in Thebe dat uit de (late) regering van Amenhotep III en het begin van Amenhotep IV dateert, ondersteunt de voorgestelde vroege datering van de noord- en zuidmuur.²³

Volgens deze gedachte is men dus met de schilderingen in de westelijke kapellen, de noordoostelijke kapel en met de reliëfs op de noord- en zuidmuur als eerste begonnen en vervolgens, (zeer wel) mogelijk ook gedeeltelijk gelijktijdig, met de reliëfs in Amarna-stijl van de centrale kapel, op de westmuur van de hof en de noord-, resp. de zuidmuur ten westen van de pilasters en de deurstijlen in de ingang tot de vestibule. Afgezien van de noordelijke deurpost van de noordoost kapel is de oostmuur niet door Meryneith/re verder afgemaakt. Interessant is dat de decoratie op de zuilen evenmin voltooid is. Van de vier overgebleven zuilen is alleen die in situ voltooid met een tekstpaneel voor een knielende Meryneith, een andere, voor de ingang van de centrale kapel aangetroffen, heeft alleen een kolom tekst op naam van Meryre, terwijl twee in de buurt van de zuidmuur aangetroffen exemplaren geen tekst dragen.

Betreffende de naamsverandering valt op te merken dat een duidelijke wijziging van de naam Meryneith in Meryre zichtbaar is op de deurposten van de zuidwestelijke en centrale kapel. Ergens in zijn carrière, in samenhang met de verabsolutering van de Aton en dientengevolge de stichting van Amarna, heeft dit om ideologische redenen plaats gevonden. In een kapel waarvan de deurposten de gewijzigde naam tonen komen op het daar gevonden beeld zowel Achetaton als Meryre (in oorspronkelijke vorm) samen voor. Met andere woorden, deze deurposten zijn ouder dan de tekst op het beeld.

Daar het beeld ons leert dat Meryre zowel een functie aan de Atontempel in Amarna als in Memphis bekleedde, ligt het voor de hand dat hij is overgeplaatst naar Amarna, omdat daar de belangrijkste tempel lag, met als gevolg het stilleggen van de werkzaamheden in zijn graf. Daar zich in Amarna het eveneens onvoltooid en ongebruikte graf van de „Grootste van de zieners van de Aton, Meryre” bevindt,²⁴ ligt het voor de hand deze

²³ Zie het in n. 5 aangehaalde artikel van SILVERMAN, pp. 380-381.

²⁴ N. de G. DAVIES, *The rock tombs of El Amarna, part I -The tomb of Meryra* (London 1903).

twee personen als een en dezelfde te identificeren. Dat deze hogepriester-titel in beide graven slechts de enige gemeenschappelijke is staat dit niet per se in de weg.

Het meest direct tegen de voorgestelde identificatie van de twee Meryre's spreekt het feit dat in Saqqara zijn vrouw Inyoeia heet, maar in Amarna T(j)ener, dat zoiets betekent als „krachtig, energiek”. Daar zij echter een vergelijkbare hoge hoftitel draagt als Inyoeia, nl. „favoriete van de meesteres van de Beide Landen” (=de koningin), ligt het voor de hand dat de al op p. 74 genoemde gedeeltelijk bewaarde titel van Inyoeia zo aangevuld moet worden en dan is het niet onaannemelijk dat het dezelfde persoon betreft die ook in navolging van haar man haar naam heeft veranderd. Een andere, o.i. minder waarschijnlijke optie is dat Meryre (weduwenaar geworden, gescheiden?) in Amarna een andere vrouw, maar toevallig wel met dezelfde positie aan het hof heeft gehuwd.

Een verdere ondersteuning van deze identificatie van de Meryre's wordt zelfs gesuggereerd door het feit dat op enige plaatsen in het graf te Amarna de naam in pleister is aangebracht over die van de oorspronkelijke eigenaar: *Hatiay*.²⁵ Hoewel door het ontbreken van titels etc niet met zekerheid gezegd kan worden dat dit dezelfde persoon is als in Saqqara, lijkt het wat veel van het goede om de dubbele combinatie van deze namen aan puur toeval toe te schrijven. Dit suggereert dan wel dat ook in Saqqara *Hatiay* de eerste eigenaar geweest zou zijn, die dan wel in een zeer eigenaardige volgorde zijn graf heeft gedecoreerd: een stèle tegen de gevel en een stukje muur van de oostwand van de hof, die beide door zijn opvolger onaangetaast zijn gelaten.

De hypothese dat *Hatiay* de oorspronkelijke eigenaar en dus bouwer is van zowel het graf in Saqqara als dat (van een deel) in Amarna wordt mogelijk ondersteund door een architectonisch element, nl. de vestibule. Deze ligt in Saqqara tussen de stèle tegen de gevel en de reliëfs op de oostmuur van de hof in. Aangezien eerst het gebouw als zodanig moet staan, volgt het aanbrengen van de stèle en reliëfs noodzakelijkerwijs de aanleg van de vestibule. Van alle elitegraven nu in Amarna vertoont alleen het graf van *Hatiay*/*Meryre* een dergelijke ruimte.²⁶ De oorspronkelijke naam *Hatiay* bevindt zich daar namelijk voorbij deze vestibule — die ook eerst uitgehakt moest worden — op de deurposten van de eerste naar de tweede zuilenzaal. Niets lijkt daarom de gedachte te weerspreken dat *Hatiay* dit element uit het graf in Saqqara gekopieerd heeft in Amarna.

²⁵ DAVIES, 42 en pl. 34.

²⁶ O.c., pl. 1; G. JOHNSON, „Norman de Garis Davies & the rocktombs of el Amarna”, *Amarna Letters* 2 (San Francisco 1992), 56-69, i.h.b. 64-65.

Er is echter nog een complicatie betreffende de naamswijzigingen. Zoals gezegd, is op de deurposten van de zuidwestelijke en de centrale kapel de naam Meryneith in Meryre veranderd. Zeer verrassend is dan ook dat op de deurposten van de centrale kapel deze naam weer is terug gewijzigd in Meryneith, terwijl op de posten van de noordwest kapel een oorspronkelijk Meryre is gerestaureerd tot Meryneith.²⁷ Dit suggereert een terugkeer van Meryre uit Amarna na het debâcle van Achnaton. Dit zou dan ook het weg-hakken van het pectoraal op het beeld en de scènes met Achnaton op het „scheepsblok” verklaren als demonstratie van de afzwering van het regime in Amarna.

Men zou dan het hier voorgestelde scenario kunnen omkeren: de reliëfs op de noord- en zuidmuur, de inscripties op de noordelijke deurpost van de noordoost kapel en die op de noordoost zuil – waar de naam Meryneith oorspronkelijk is – zouden pas dateren uit zijn voortgezette carrière onder Toetanchamon. Vooral omdat de stijl van deze reliëfs ook wel doet denken aan die zoals aangetroffen in de graven van Horemheb en Maya. Hatiay zou dan een (iets) latere usurpator kunnen zijn.

De volgende kanttekeningen zijn echter te maken. In dit geval zou Meryneith alias Meryre alias Meryneith het grootste oppervlak van zijn graf pas na de Amarna-periode hebben gedecoreerd en de titel van „Hogepriester in de tempel van Neith” pas toen verkregen hebben, maar wel met behoud van die van „hogepriester van de Aton”, wat moeilijk te rijmen valt met de grootscheepse restauratie van Toetanchamon.²⁸ Ook is moeilijk te verklaren dat bij het legen van de schacht geen spoor van enige Nieuwerijks begraving is aangetroffen, aangezien de ervaring met de eerder opgegraven tombes heeft geleerd dat de grafrovers de inhoud wijd en zijd, zowel boven- als ondergronds, verstrooiden. Wel zijn er stukken aardewerk en stenen dummy vaatwerk, buiten het graf, in de hof, in de schacht en in een gangenstelsel aangetroffen, dat op grond hiervan in de 2^e dynastie gedateerd moet worden.²⁹

Als Hatiay werkelijk een latere usurpator is geweest, zou men resten van zijn grafuitrusting verwachten, die er evenmin zijn als van Meryneith. Verder negeert men de coïncidentie van zijn naam in twee graven met die van Meryre, hiermee implicerend dat het *twee* Hatiay's betreft wat op zich niet

²⁷ Zie *Scarabee* (zie n. 4), 8 links boven: de „haakjes” van het horizontale Neith-teken zijn niet beschadigd, i.t.t. die op de deurposten van de zuidwestelijke kapel.

²⁸ Zie *Farao's van de Zon*, 180-181 plus afb. 140.

²⁹ Meryneith heeft m.a.w. een vroegdynastisch graf met de grond gelijk gemaakt en de schacht hergebruikt. Het uitgebreide gangen- en kamerstelsel uit zowel de 2^e dynastie als de Late Periode zal pas seizoen 2002 systematisch onderzocht kunnen worden.

valt uit te sluiten. Ook tot nadenken in dat licht stemt het feit dat zijn vrouw, resp. moeder Teye en Ty heten en vernoemd lijken te zijn naar twee zeer hooggeplaatste, minstens gedeeltelijk, contemporaine vrouwen: koningin Teye, vrouw van Amenhotep III en „de koninklijke voedster, Ty”, de vrouw van Eje (en latere opvolger van Toetanchamon). In dat geval zouden zijn reliëfs inderdaad iets later kunnen zijn en wel ongeveer gelijktijdig met die van de onderaardse kamers van Maya's graf. Daar tonen namelijk afbeeldingen van Maya dezelfde zwierige schort met golvende zoom³⁰ als op fig. 9.

Het is dan zeer verleidelijk om „onze” Hatiay te identificeren met een zekere Oeserhat, alias Hatiay die op een voorstelling van de begrafenis van Maya voorkomt. Deze is dan mogelijk dezelfde Hatiay – een beeldhouwer — van wie het RMO een stèle en een deuromlijsting bezit en die zou, volgens Van Dijk, mogelijk verantwoordelijk zijn geweest voor het beeldhouwwerk in het graf van Maya.³¹ Het is vervolgens even verleidelijk een verband te leggen tussen het zware accent – zoals geconstateerd door H.O. Willems³² — op Thoth (=een) maangod) op Hatiay's Leidse stèle, en de titel „Hogepriester van de maan” op de stèle in Saqqara. Verder lijkt de eveneens door Willems gesuggereerde identiteit tussen Userhat/Hatiay en een zekere Hatiay, eigenaar van huis T 34,1 te Amarna,³³ wonderwel in de geschetste Amarna-tekst van het graf in Saqqara te passen. Vooral het detail van het spiegelbeeldig schrijven van de *Hat*-hiëroglief zowel in het huis te Amarna³⁴ als op de stèle in Saqqara is uiterst frappant. Het probleem blijft echter vooralsnog dat de Hatiay van Saqqara geen enkele titel gemeen heeft met die uit Amarna en het RMO. Ook de combinatie van Re-Horachty=Aton vraagt nog om een verklaring in een periode van restauratie.

Het is duidelijk dat beide hier geschetste scenario's hun voor- en nadelen hebben. De identificatie van de Meryre's zoals geschetst lijkt de schrijver plausibel. De identificatie van de Hatiay's blijft echter zeer speculatief en problematisch. Het betreft hier echter, zoals gezegd, een zeer voorlopige

³⁰ G.T. MARTIN, *The hidden tombs of Memphis. New discoveries from the time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (London 1991), 180-181, fig. 113-114.

³¹ J. VAN DIJK, „Maya's Chief Sculptor Userhat-Hatiay. With a note on the length of the reign of Horemheb”, *GM* 148 (1995), 29-34 en fig. 1 op p. 31.

³² H.O. WILLEMS, „The one and the many in stela Leiden V1”, *Cd'É* 73 (1998), 231-243, i.h.b. 239. Voor een afbeelding van de stèle zie H.D. SCHNEIDER en M.J. RAVEN, *De Egyptische Oudheid* (Leiden 1981), 110, no. 109.

³³ SCHNEIDER en RAVEN, 240-243.

³⁴ H. FRANKFORT & J.D.S. PENDLEBURY, *The city of Akhenaten*, II (London 1933), 65.

analyse waarover het laatste woord nog niet is gezegd. Hopelijk zal bij verder onderzoek nieuw materiaal gevonden worden dat meer licht op deze problematiek kan werpen.

Eén ding is echter zonneklaar. Met de vondst van dit graf is opnieuw het grote belang van dit grafveld gebleken voor de bijzonder boeiende periode rond de Amarna-episode. Zo beschikken we nu voor het eerst over een noordelijke tegenhanger van een graf met meer dan een stijl, zoals dit bijv. bekend is van de Thebaanse graven van Ramose en Parennefer.³⁵

Fig. 11. Dubbelbeeld van Meryre en Inyoeia (Copyright RMO).

³⁵ Zie PORTER-MOSS (zie n. 5), I¹, 105 ff. (TT 55), 293 ff. (TT 188).

TOETANCHAMON: DE CONTRAREVOLUTIE VAN EEN KIND

JACOBUS VAN DIJK

Toetanchamon is ongetwijfeld de bekendste naam uit het oude Egypte en een van de bekendste namen uit de hele Oudheid. Er is denk ik vrijwel niemand in de westerse wereld die nog nooit van hem heeft gehoord. Het gouden dodenmasker van Toetanchamon is een modern icoon geworden dat door iedereen herkend wordt. Deze roem dankt hij uiteraard aan de sensationele ontdekking van zijn nagenoeg ongeschonden koningsgraf vol ongelooflijke schatten door Howard Carter en Lord Carnarvon in 1922, die leidde tot een ongekende Egyptomanie, een Toetanchamon-gekte die in zekere zin tot op de dag van vandaag voortduurt. In schril contrast met deze bekendheid staat wat men in de meeste serieuze boeken over de geschiedenis van Egypte kan lezen, nl. dat Toetanchamon een onbeduidende figuur was, als klein jongetje op de troon gekomen en te jong gestorven om een blijvend stempel op de Egyptische geschiedenis te kunnen drukken. Ongetwijfeld zouden de oude Egyptenaren zelf met deze visie hebben ingestemd, want al snel na zijn dood raakte Toetanchamon in vergetelheid en zijn naam werd zelfs uit de officiële koningslijsten geschrapt. Afgemeten aan grote veroveringen en enorme bouwprojecten kan hij inderdaad niet in de schaduw staan van figuren als Thoetmosis III, Amenhotep III of Ramses II. Toch is de tijd van Toetanchamon, het eind van de Amarna-periode, een cruciale episode in de Egyptische geschiedenis geweest; onder zijn regering heeft die geschiedenis een belangrijke wending genomen, of je die nu positief of negatief beoordeelt. Reden genoeg om in dit Amarna-nummer van *Phoenix* ook aandacht aan deze koning te schenken.

Toetanchamon werd geboren in een buitengewoon turbulente tijd.¹ Zijn voorganger Amenhotep IV had een radicale hervorming van de Egyptische religie doorgevoerd. Deze geschiedenis is overbekend en het is daarom niet nodig er hier lang bij stil te staan. Amenhotep IV had de goden van Egypte en vooral de rijksgod Amon aan de kant geschoven en had de polytheïstische godsdienst van Egypte vervangen door een monotheïstische. In deze

¹ Voor een nieuw, up-to-date overzicht van de Amarna-periode en de tijd erna zij verwezen naar J. VAN DIJK, „The Amarna Period and the Later New Kingdom (c.1352-1069 BC)”, in: I. SHAW (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt* (Oxford UP 2000), 272-313.

nieuwe godsdienst was alleen nog plaats voor één enkele godheid, een die bovendien niet in de traditionele mensen- of dierengedaante, of een mengvorm daarvan, werd vereerd, maar in de vorm van het direct voor iedereen waarneembare hemellichaam de zon, in het Egyptisch *p3 itn*, de Aton. Amenhotep IV veranderde zijn naam in Achnaton, keerde het regeringscentrum Memphis en de religieuze hoofdstad Thebe de rug toe, en stampte binnen korte tijd een geheel nieuwe hoofdstad uit de grond, gebouwd op maagdelijke bodem: de stad Achetaton, „Horizon van Aton”, die nu bekend staat als Amarna. Ook het toekomstige graf van de koning werd in de rotsen bij Amarna uitgehakt i.p.v. in het Dal der Koningen bij Thebe. Aanvankelijk beroofde Achnaton de tempels van de traditionele goden van een belangrijk deel van hun inkomsten en uiteindelijk, als we de latere propaganda mogen geloven, liet hij ze zelfs sluiten. Namen en voorstellingen van de aloude goden — en met name die van de god Amon van Thebe — werden van de monumenten verwijderd. Met deze omwenteling ontnam hij de tempels en de ermee verbonden elite niet alleen hun religieuze monopolie-positie, maar ook hun economische en bestuurlijke macht. Zijn revolutie slaat echter niet aan en aan het eind van zijn 17-jarige regering worden voorzichtige pogingen ondernomen een compromis met de oude orde te sluiten. Na Achnaton's dood raakt dit proces in een stroomversnelling en tijdens de regering van Toetanchamon wordt de contrarevolutie ingezet. Alles wat Achnaton had opgebouwd wordt in rap tempo weer afgebroken, letterlijk en figuurlijk. De traditionele religie wordt in eer hersteld en de tempels heropend, de stad Amarna wordt verlaten en spoedig daarna systematisch ontmanteld, en Achnaton gaat de geschiedenis in als de vijand van Amarna, de ketter die Egypte op de rand van de afgrond had gebracht.

Afkomst, ouders

Wie waren Toetanchamon's ouders? Daarover bestaat nog altijd geen overeenstemming, want ondubbelzinnige inscripties over deze kwestie ontbreken. Het minst grote probleem is de vader, maar zelfs op dit punt is nog steeds niet iedereen het eens. Achnaton is de meest waarschijnlijke kandidaat, maar sommige Egyptologen opteren nog altijd voor Amenhotep III. De belangrijkste reden hiervoor is dat Toetanchamon in de tempel van Luxor Amenhotep III steevast als zijn vader aanduidt. Maar dit argument legt weinig gewicht in de schaal: het woord 'vader' wordt, zeker als het om de goddelijke koning gaat, ook gebruikt in de betekenis 'voorouder' of

zelfs niet-bloedverwante voorganger op de troon. Een en ander hangt ook samen met de ingewikkelde kwestie van een door sommigen aangenomen 12-jarig co-regentschap van Amenhotep III en Achnaton, waarop ik hier niet uitvoerig in kan gaan, en met de vraag of Amenhotep III zijn oude dag in Amarna heeft gesleten en daar misschien nog een zoon heeft verwekt. Zelf beschouw ik het als hoogst onwaarschijnlijk dat dat het geval was; er zijn, lijkt mij, zeer steekhoudende redenen om aan te nemen dat Achnaton pas bij de dood van Amenhotep III de troon heeft bestegen. Koningin Teje, de vrouw van Amenhotep III, was bovendien ook te oud om Toetanchamon's moeder geweest te kunnen zijn. In het graf van Toetanchamon werd een haarlok van Teje gevonden, maar dat bewijst nog niet dat zij zijn moeder was; ze kan ook heel goed zijn grootmoeder geweest zijn, vooral als we beseffen dat Teje bij de geboorte van Toetanchamon waarschijnlijk nog leefde en hij haar als grootmoeder gekend heeft. Dat Toetanchamon in Amarna is geboren lijkt heel aannemelijk. Het belangrijkste argument voor de veronderstelling dat zijn vader wel degelijk Achnaton zelf was is een cruciale inscriptie op een blok uit Amarna dat later werd hergebruikt in Hermopolis (fig. 1 rechts): „lijfelijke zoon des konings Toetanch(oe)aton” heet hij daar² en dat kan in Amarna eigenlijk alleen maar op Achnaton slaan. Uiteraard draagt de prins hier nog zijn oorspronkelijke naam Toetanchaton, „levend beeld van Aton”.

Een groter probleem is de identiteit van Toetanchamon's moeder. Achnaton's koningin, de beroemde Nefertiti, lijkt niet in aanmerking te komen. Zij wordt uitsluitend met haar zes dochters afgebeeld, nooit met een zoon. Nergens in de vele voorstellingen van het koninklijk paar met hun dochters verschijnt ooit een mannelijke nakomeling, zodat het zeer onwaarschijnlijk lijkt dat Achnaton bij Nefertiti zonen had. In twee zijkamers van het graf van Achnaton bij Amarna³ komen enkele scènes voor die de gemoederen al bijna een eeuw lang bezig houden. Er is in beide gevallen sprake van de dood van dochters van Achnaton en Nefertiti. Alleen in één geval is de naam van de jeugdige prinses bewaard gebleven: het gaat om Meketaton, de tweede dochter (fig. 2). In beide gevallen wordt tussen de luidkeels weklagende familieleden en andere omstanders een kind uit de sterfkamer weggedragen door een voedster. Tot dusver is vrij algemeen aangenomen dat dit een zojuist geboren baby is en dat de moeder in het kraambed is

² G. ROEDER, *Amarna-Reliefs aus Hermopolis* (Hildesheim 1969), Pl. 106; J. VAN DIJK, in: *Essays in Honour of Herman te Velde* (Groningen 1997), 37-38, 45 fig. 3b.

³ Kamers α en γ; zie G.T. MARTIN, *The Royal Tomb at El-Amarna II* (London 1989), 37-41, Pl. 58-61 (α, wand F), resp. 42-45, Pl. 63-67 (γ, wand A).

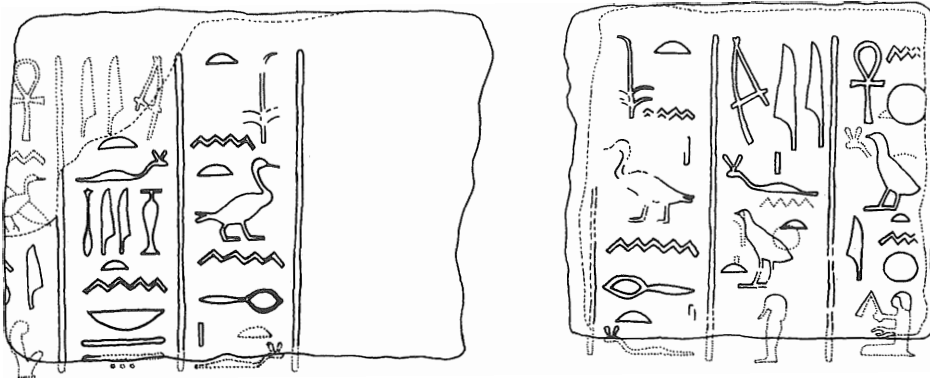

Fig. 1. Twee blokken uit Amarna, hergebruikt in Hermopolis. De inscripties vermelden prinses Anchesenpaäton (links) en prins Toetanch(oe)aten (rechts).

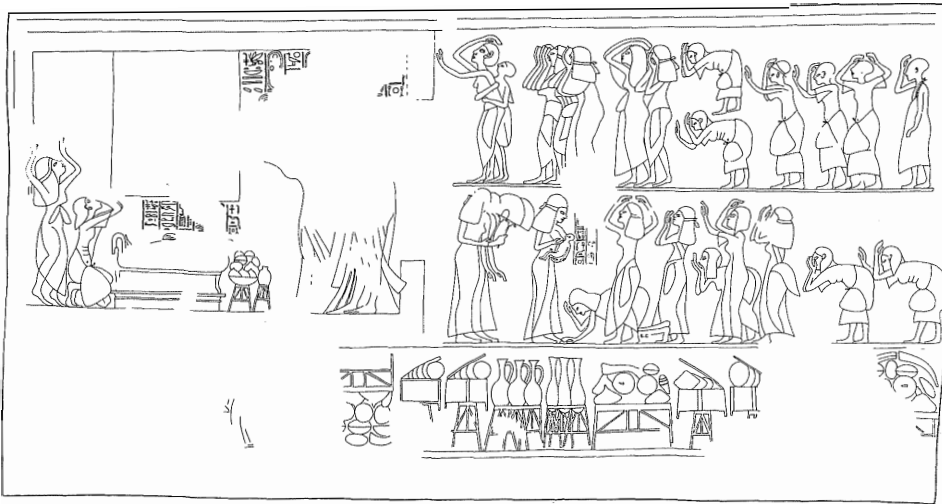

Fig. 2. De sterfbed-scène van Meketaton in kamer γ in het koningsgraf van Amarna.
Naar G.T. MARTIN, *The Royal Tomb at El-Amarna II*, Pl. 63.

gestorven. In het ene geval is de moeder dus Meketaton, die dan volgens sommigen een kind had van haar eigen vader Achnaton. Sommige Egyptologen hebben het kind willen identificeren als Toetanchaton, al is men het er niet over eens welk van de twee borelingen nu Toetanchaton is, en evenmin wie dan het andere kind zou moeten zijn. Recentelijk heeft de Franse Egyptoloog Marc GABOLDE opnieuw gepleit voor Toetanchaton, en wel o.a. op grond van een door hem gereconstrueerde inscriptie die is aangebracht boven het kind en die hij leest als „[de lijfelijke zoon des konings, die hij liefheeft, Toetanchaton], gebaard door [de grote gemalin des konings, die hij liefheeft], Nefertiti, die leve voor eeuwig en altoos”.⁴ Hij ziet dus Nefertiti als Toetanchaton’s moeder. Het overgrote deel van deze inscriptie is echter verloren gegaan en de voorgestelde reconstructie is om paleografische redenen onmogelijk. Bovendien gaat GABOLDE geheel en al voorbij aan het feit dat in beide scènes Nefertiti zelf samen met Achnaton staat te weeklagen aan het hoofdeinde van het bed waarop hun zojuist overleden dochter ligt uitgestrekt. Dat maakt het wel erg moeilijk te geloven dat de boreling een kind van Nefertiti zou zijn. Dat het kind in deze scènes mannelijk is staat trouwens ook verre van vast; er zijn talloze afbeeldingen van naakte kinderen in de Egyptische kunst, waaronder die van het Horuskind; daarbij worden bij jongetjes de geslachtsdelen gewoonlijk duidelijk afgebeeld. Daarvan is in deze scènes echter geen sprake; wat er volgens mij eerder op wijst dat het kind van het vrouwelijk geslacht is. Gesteld dat het wel om Toetanchaton zou gaan, dan lijkt Meketaton als moeder meer voor de hand te liggen dan Nefertiti, maar het is zeer de vraag of Achnaton, zoals zo vaak beweerd wordt, werkelijk met zijn eigen dochters is getrouwd en zelfs kinderen bij hen heeft verwekt; bovendien, dat ben ik met GABOLDE eens, was Meketaten vrijwel zeker nog te jong om kinderen te kunnen krijgen. Lanny BELL heeft erop gewezen dat de waaier die boven het hoofd van het kind wordt gehouden een symbool van koninklijke wedergeboorte is⁵ en Dorothea ARNOLD heeft gesuggereerd dat de scène niet de historische gebeurtenis van de dood van de prinses in het kraambed voorstelt, maar op symbolische wijze de wens wedergeboren te worden uitdrukt.⁶ Helaas hebben geen van beide auteurs dit idee nader uitgewerkt. Zelf zou ik in aansluiting hierop willen voorstellen dat het bij deze baby’s om afbeeldingen van de zojuist gestorven en nu wedergeboren

⁴ M. GABOLDE, „La postérité d’Aménophis III”, *Égyptes: Histoires et cultures* 1 (1993), 33-34; id., *D’Akhenaton à Toutânkhamon* (Lyon 1998), 118-124.

⁵ Zie MARTIN, 39 n. 6.

⁶ D. ARNOLD, *The Royal Women of Amarna: Images of Beauty from Ancient Egypt* (New York 1996), 115.

prinses zelf gaat. Dat lijkt een gewaagde hypothese en zoals zoveel afbeeldingen uit de Amarna-periode zijn deze scènes helaas zonder directe parallel. Een dergelijke interpretatie zou echter een groot aantal onoverkomelijke problemen bij het identificeren van niet-bestaande nakomelingen van Achnaton uit de weg ruimen. De ontbrekende naam in de inscriptie boven het kind in de ene scène kan met gemak als Meketaten worden gelezen; de tekst luidt dan „[de lijfelijke dochter des konings, die hij liefheeft, Meketaton], gebaard door [de grote gemalin des konings, die hij liefheeft], Nefertiti, die leve voor eeuwig en altoos”. Dit past m.i. zelfs beter bij de sporen dan de tot dusver voorgestelde reconstructies, inclusief die van GABOLDE. Met de geboorte van Toetanchaton hebben deze scènes denk ik niets te maken.⁷

Een waarschijnlijker kandidaat voor het moederschap van Toetanchamon lijkt een zekere Kyia, een belangrijke bijvrouw van Achnaton. Haar naam komt niet alleen voor op een aantal grafvoorwerpen dat later voor andere koninklijke begrafenissen is hergebruikt, maar ook op een relatief groot aantal blokken van een paleis in Amarna, blokken die later zijn gebruikt als bouw materiaal voor een tempel van Ramses II in Hermopolis. Het al genoemde fragment met de enige vermelding van de „lijfelijke zoon des konings Toetanchoeaton” behoort ook tot deze blokken. Kyia schijnt Achnaton in elk geval een dochter te hebben geschonken, Baketaton geheten,⁸ die lang voor een nakomertje uit het huwelijk van Amenhotep III en koningin Teje is aangezien. Deze Kyia verdwijnt op een gegeven moment plotseling van het toneel, waarschijnlijk in of kort voor het 12e jaar van Achnaton. Haar afbeeldingen en inscripties worden vervangen door die van de oudste dochters van Achnaton. Er zijn redenen om aan te nemen dat Toetanchaton rond dat zelfde jaar 12 is geboren en het is dus heel goed mogelijk dat Kyia het veld moest ruimen omdat zij in staat was gebleken tot iets waartoe Nefertiti niet bij machte was geweest: het baren van een mannelijke nakomeling, de potentiële troonopvolger.⁹ Maar het is natuurlijk ook mogelijk dat Kyia in het kraambed is gestorven.

Toetanchamon's grootouders van vader's kant waren dus hoogstwaarschijnlijk Amenhotep III en Teje. Over zijn grootouders van moeder's kant weten we niets met zekerheid. Maar er is een interessante mogelijkheid: Eje en zijn vrouw Ty. Deze Eje kwam uit dezelfde invloedrijke familie in Achmim, in Midden-Egypte, als koningin Teje, en de kans is groot dat hij

⁷ Vgl. ook C. VANDERSLEYEN, *RdE* 44 (1993), 192-194.

⁸ M. GABOLDE, „Baketaton fille de Kiya?”, *BSEG* 16 (1992), 27-40.

⁹ VAN DIJK, in: *Essays in Honour of Herman te Velde*, 39.

een broer van Teje was. Aan het hof van Amarna spelen Eje en zijn vrouw een zeer belangrijke rol. Zijn vrouw draagt de titel „(op)voedster van Nefertiti”; ze was dus niet haar moeder, zoals soms wordt gesuggereerd (over de afkomst van Nefertiti is niets bekend, maar het feit dat zij door een hooggeplaatste voedster werd grootgebracht zou er op kunnen wijzen dat zij van koninklijke bloede was, wat overigens a priori het meest waarschijnlijk is). Eje droeg naast veel andere titels de titel Godsvader. Op deze functie wordt veel nadruk gelegd: in inscripties wordt hij soms simpelweg als „de Godsvader” aangeduid, zonder naam of verdere titels. De preciese implicaties van deze titel zijn nog altijd niet helemaal duidelijk, maar in elk geval wordt de titel meerdere malen gedragen door hetzij de schoonvader van de koning, hetzij de niet-koninklijke vader of grootvader van de regerende koning. Eje hecht zoveel belang aan de Godsvader-titel dat hij deze later, als hij zelf koning is geworden, opneemt in zijn koningscartouche. Was Eje de vader van Kyia?¹⁰ Als dat zo was, was Eje niet alleen Achnaton’s schoonvader, maar ook de grootvader van moeder’s kant van Toetanchamon. Op het eerste gezicht lijkt dit pure speculatie, en toegegeven, harde bewijzen zijn er niet, want nergens worden Kyia’s ouders genoemd en kinderen van Eje worden in zijn graf in Amarna niet vermeld; merkwaardig genoeg worden trouwens in bijna geen enkel privé-graf in Amarna kinderen genoemd. Toch is er één verdere aanwijzing dat Eje Toetanchamon’s grootvader was. Na de dood van Toetanchamon volgt Eje hem op; hij laat dan in Thebe een kleine tempel voor de dodencultus van Toetanchamon bouwen. In de inscripties vermeldt Eje herhaaldelijk dat hij deze tempel heeft gebouwd als monument voor *zijn zoon* Toetanchamon. Dit is een hoogst ongebruikelijke mededeling, waarvoor voorzover bekend geen enkele parallel bestaat. In vergelijkbare bouwinscripties wordt de voorganger van een farao altijd aangeduid als diens *vader*; als bijvoorbeeld Seti I uit de 19e dynastie een tempel van Amenhotep II uit het midden van de 18e dynastie restaureert doet hij dat „als monument voor zijn vader Amenhotep II”, ondanks het feit dat er van bloedverwantschap tussen deze twee vorsten in het geheel geen sprake is en dat er een afstand van zo’n 125 jaar tussen beide koningen ligt. In de Egyptische koningsdogmatiek is de overleden farao de god Osiris, zijn opvolger diens zoon Horus; daarom geldt de nieuwe farao steeds als zoon van de vorige, ongeacht of er van een werkelijke vader-zoon relatie sprake was. Toetanchamon zou hier dus Eje’s goddelijke Osiris-vader

¹⁰ Dit is, deels met andere argumenten, ook gesuggereerd door M. BIRRELL, „Was Ay the Father of Kiya?”, *BACE* 8 (1997), 11-18.

moeten zijn, niet zijn zoon. Dit wordt bevestigd door het feit dat Eje blijkens de schilderingen in het graf van Toetanchamon bij diens begrafenis optrad als officiant, een rol die traditioneel voor de zoon van de overledene is gereserveerd en die ook in het ritueel is verankerd als de rol van Horus zoon van Osiris die zijn vader begraaft en opvolgt. Er moet dus wel een heel bijzondere reden geweest zijn voor Eje's mededeling dat Toetanchamon zijn „zoon” was. Men heeft de verklaring wel gezocht in het feit dat Eje wellicht Toetanchamon's leermeester is geweest; immers, in de wijsheidsliteratuur wordt de verhouding leraar-leerling vaak als vader-zoon verhouding aangeduid. Maar in deze context is dat nauwelijks aanemelijk en het lijkt meer voor de hand te liggen hierin een verwijzing te zien naar het feit dat Eje Toetanchamon's grootvader was. Dit is qua leeftijd heel goed mogelijk; Eje was immers van dezelfde generatie als Amenhotep III, Toetanchamon's grootvader van vader's kant, al was hij vermoedelijk jonger dan deze. Een dergelijke verhouding tussen Eje en Toetanchamon zou ook een interessant licht werpen op de vraag waarom Eje na de dood van de jonge vorst de troon kon bestijgen ondanks zijn niet-koninklijke afkomst: hij was dan niet enkel maar een broer van een vroegere koningin (Teje), maar ook de grootvader van de laatste telg uit het koningsgeslacht van de 18e dynastie en als zodanig de enig overgebleven bloedverwant van Toetanchamon.

Kindertijd

Wie ook precies zijn ouders waren, het staat wel vast dat Toetanchaton in Amarna werd geboren en daar zijn kindertijd doorbracht. Zijn zuster Baketaton werd naar het schijnt na de dood van haar moeder Kyia onder de hoede genomen van haar grootmoeder, koningin-moeder Teje, en het is heel goed mogelijk dat ook Toetanchaton zijn eerste levensjaren in het paleis van Teje heeft doorgebracht. Dat zou goed passen bij de eerder genoemde haarlok van Teje die in het graf van Toetanchamon werd aangetroffen. Toetanchaton werd in zijn kleutertijd verzorgd door een koninklijke voedster, van wier bestaan we tot voor kort niet eens wisten, maar wier graf een paar jaar geleden door een Franse expeditie o.l.v. Alain ZIVIE in Saqqara is ontdekt.¹¹ Haar naam wordt in de inscripties van het graf meestal op dezelfde wijze gespeld als die van de bekende Opperschatbewaarder

¹¹ Zie voorlopig zijn artikelen in *Le Figaro Magazine* No. 896 (27 dec. 1997), 60-69 en in *Egypte, Afrique et Orient* 13 (1999), 9-18.

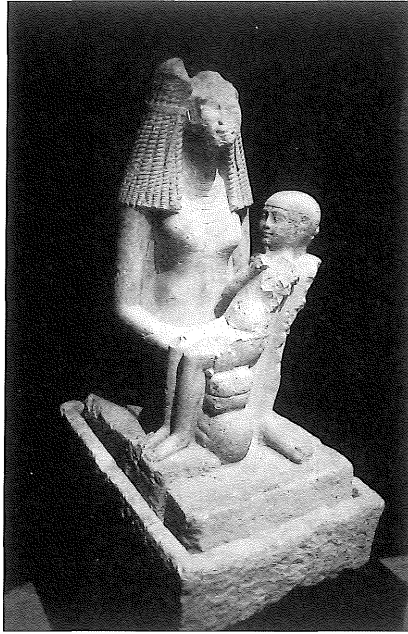

Fig. 3. Beeld van een koninklijke voedster met koningskind, vermoedelijk Toetanchaton. Uit Saqqara. Cairo JE 91301 (foto auteur).

Maya, maar uit varianten blijkt dat zij eigenlijk Moetia heette.¹² In haar graf zien we haar afgebeeld met het koningskind op schoot. Deze voorstellingen dateren uit de tijd dat Toetanchamon al koning was geworden, dus wordt hij in vol koninklijk ornaat afgebeeld en staan zijn koningscartouches erbij. Al in de jaren '70 was in Saqqara een beeld gevonden van een vrouw met een koningskind op schoot (fig. 3); het werd in de Late Periode hergebruikt en toen waarschijnlijk geïnterpreteerd als een beeld van de godin Isis met het kind Horus op schoot, maar blijkens de inscriptie¹³ gaat het hierbij om een koninklijke voedster. Haar naam ontbreekt helaas, maar het ligt voor de hand hier aan dezelfde Moetia te denken.

¹² Een vergelijkbaar geval wordt besproken door A.H. GARDINER in N. de G. DAVIES, *Seven Private Tombs at Kurnah* (London 1948), 28-29 (May=Maia=Mutia).

¹³ Zie E.A. HASTINGS, *The Sculpture from the Sacred Animal Necropolis at North Saqqara 1964-76* (London 1997), 9-11, Pl. X-XII; C.M. SHEIKHOESLAMI (ed.), *The Egyptian Museum at the Millennium* (Cairo 2000), No. 23. De inscriptie werd door schrijver dezes gecollationeerd in maart 2000; de titel van de vrouw luidt „grote voedster (*mn'ī wrt*), maar helaas is haar naam aan het latere hergebruik ten prooi gevallen. Het kind is zonder enige twijfel mannelijk, dus geen prinses (zoals bij HASTINGS).

Een fragmentarische en daardoor anonieme schildering¹⁴ afkomstig uit een van de paleisvertrekken in Amarna stelt mogelijk Toetanchaton voor (fig. 4). Alleen de voeten van de figuren zijn bewaard gebleven, maar duidelijk is dat de kleine figuur rechts op het troonpodium van de koninklijke figuur staat. Dat is ondenkbaar voor een dienaar en bovendien draagt de kleine figuur twee lange linten, de uiteinden van een linnen band die om de middel is geknoopt. Deze dracht komt alleen bij koninklijke personen, en dan vooral bij prinsen, voor. De schildering dateert uit het eind van de regering van Achnaton, als Toetanchaton een kleuter is. In de jaren daarna zal zijn schoolopleiding begonnen zijn. Twee mogelijke leermeesters van Toetanchaton hebben we ook pas recentelijk leren kennen: in Awlad Azzaz, bij Achmim, bevindt zich een groot maar helaas zeer zwaar beschadigd rotsgraf; het gaat om een dubbelgraf waarvan de eigenaars Sennedjem en Senqed heten.¹⁵ Beide dragen de titel „opzichter van de opvoeders”, zoiets als ‘hoofdonderwijzer’. Over de achtergrond van beide mannen en hun onderlinge relatie weten we niets, maar het ligt gezien de locatie van het graf voor de hand te denken aan leden van de machtige familie van Eje uit Achmim. Het graf is vermoedelijk om die reden opzettelijk verwoest, waarschijnlijk tijdens de regering van Horemheb, maar gelukkig zijn op het plafond verschillende inscripties met cartouches van Toetanchamon bewaard gebleven. In een van de reliefs zien we de jonge koning in een door paarden voortgetrokken strijdswagen, vergezeld van Sennedjem of Senqed, die hem waarschijnlijk de kneepjes van het besturen van de strijdswagen bijbrengt (fig. 5). De magnifieke sarcofaag van Senqed werd door een merkwaardig toeval rond dezelfde tijd teruggevonden in Saqqara, hergebruikt door een latere grafeigenaar.

Uit een blok uit Hermopolis dat oorspronkelijk van hetzelfde gebouw en waarschijnlijk zelfs van dezelfde poort afkomstig is als het al genoemde blok met de naam van Toetanch(oe)aton (fig. 1) blijkt dat al in de vroege kindertijd van de jonge prins een huwelijk gearrangeerd werd met Anches-enpaäton, de derde dochter van Achnaton en Nefertiti en dus zijn halfzuster, een gangbare maatregel voor de toekomstige troonopvolger.¹⁶

¹⁴ L.P. BROCK, „Tutankhamun in the ‘King’s House’ at Amarna? Cairo SR 11575/20647”, *BACE* 9 (1998), 7-17.

¹⁵ B.G. OCKINGA, *A Tomb from the Reign of Tutankhamun at Akhmim* (Warminster 1997).

¹⁶ VAN DIJK, in: *Essays in Honour of Herman te Velde*, 38-39.

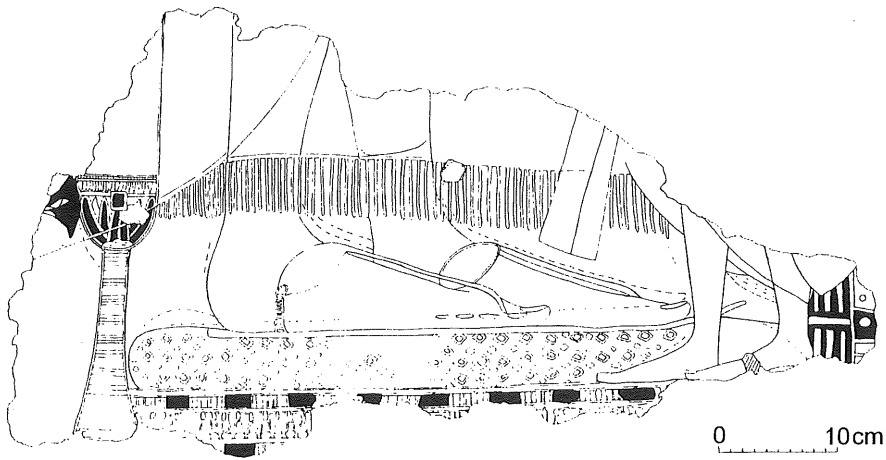

Fig. 4. Fragment van een wandschildering uit Amarna met een jonge prins voor de voeten van de koning. Cairo SR 11575/20647. Naar L.P. BROCK, *BACE* 9 (1998), 9 fig. 1.

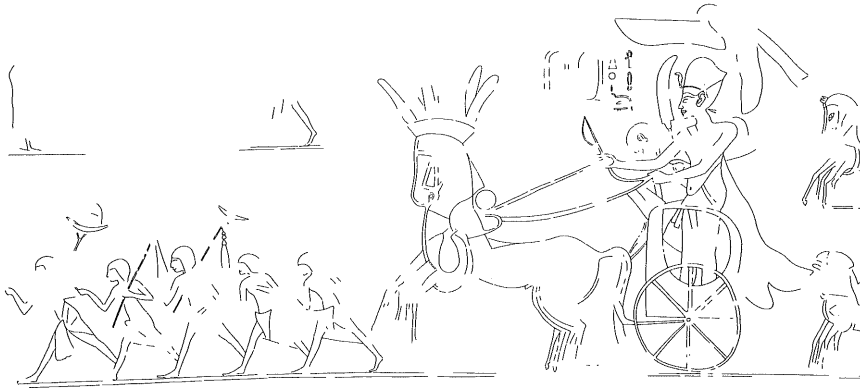

Fig. 5. Toetanchamon in zijn strijdswagen. Naast hem zijn bijrijder en leermeester, die een struisveerwaaier naar hem uitstrekt. Naar B.G. OCKINGA, *A Tomb from the Reign of Tutankhamun at Akhmim*, Pl. 38.

Troonsbestijging en regering

Als Toetanchaton inderdaad een zoon van Achnaton en Kyia was en rond het 12e jaar van zijn vader werd geboren, dan was hij ongeveer 5 à 6 jaar oud toen zijn vader stierf. Dat zou goed kunnen kloppen met recente schattingen van de leeftijd van Toetanchamon bij zijn dood, die lager zijn dan de meestal genoemde 18 of 19 jaar. De gebeurtenissen aan het eind van Achnaton's regering zijn nog altijd niet opgehelderd en er bestaan diverse wijd uiteenlopende interpretaties van deze periode. Rond het veel genoemde jaar 12, de tijd van het verdwijnen van Kyia en van de vermoedelijke geboorte van Toetanchaton, schijnt ook Nefertiti van het toneel te verdwijnen, maar het lijkt waarschijnlijker dat zij in werkelijkheid een nieuwe naam en persona aanneemt, en wel die van een mannelijke koning, zoals Hatsjepsot eerder in de geschiedenis van de dynastie had gedaan. Zij heet dan Neferneferoeaton Smenechkare, met de troonnaam Anchcheperoere en de bijnamen „bemind door De-Enige-van-Re” en „bemind door Nefer-cheperoe-re”, allebei namen van Achnaton. In die gedaante regeert zij na de dood van Achnaton in diens 17e jaar vermoedelijk nog korte tijd alleen.¹⁷ In deze eindfase van de Amarna-periode onderneemt deze nieuwe ‘koning’ een poging de religieuze en politieke tegenstellingen in Egypte te overbruggen door de tempel van Amon in Thebe weer in gebruik te nemen. In elk geval duurde deze periode maar kort, en na de dood van Achnaton en Nefertiti/Smenechkare is Toetanchaton de enige mannelijke nazaat die voor de troonopvolging in aanmerking komt. Hij zal dan op z'n hoogst een jaar of zes, zeven zijn geweest. In vergelijkbare situaties in het verleden was er meestal een vrouwelijke regentes geweest die i.p.v. de jonge koning regeerde, gewoonlijk zijn moeder of stiefmoeder, maar die was er nu niet: Teje, Kyia, Nefertiti, ze waren allemaal dood. Toch kon van de piepjonge koning nauwelijks verwacht worden dat hij in staat was zelf over het wereldrijk dat Egypte in die tijd was te regeren, en de feitelijke macht werd dan ook uitgeoefend door een relatief klein groepje hoge functionarissen aan het hof. Onder hen speelt de oude Eje, Toetanchaton's vermoedelijke grootvader, nog altijd een belangrijke rol. Maar het is vooral generaal Horemheb, de opperbevelhebber van de Egyptische strijdkrachten, die de touwtjes in handen heeft.¹⁸ In de inscripties in zijn graf in Saqqara en ook

¹⁷ De geestelijke vader van deze aantrekkelijke hypothese is J.R. HARRIS, zie zijn artikelen „Nefertiti rediviva”, *AO* 35 (1973), 5-13 en „Nefernefruatens regnans”, *AO* 36 (1974), 11-21. Vgl. ook *Phoenix* 40 (1994), 64-65.

¹⁸ J. VAN DIJK, „Horemheb en de strijd om de troon van Toetanchamon”, *Phoenix* 40 (1994), 62-78.

in het latere verslag van zijn eigen troonsbestijging laat Horemheb er geen misverstand over bestaan dat hij Toetanchamon's officiële regent is, die bovendien zolang de koning geen mannelijke nakomelingen heeft gerechtigd is hem als koning op te volgen.

Een van de eerste maatregelen die Horemheb de jonge koning laat nemen is het opgeven van Amarna als koninklijke residentie en de terugkeer naar de situatie van voor Achnaton's revolutie: het landsbestuur verhuist terug naar de aloude hoofdstad Memphis en Thebe wordt in eer hersteld als stad van de dynastieke god Amon en daarmee als het belangrijkste religieuze centrum van het land. Toetanchaton en Anchesenpaäton veranderen hun namen dan ook in Toetanchamon en Anchesenamon en de koning draagt voortaan de titel „Heerser van het Zuidelijke Heliopolis”, een aanduiding van de tempel van Amon-Re in Karnak. Ook elders in het land worden de traditionele tempels heropend en ook de economische privileges van deze instellingen worden hun teruggegeven. Op een grote stèle uit Toetanchamon's eerste regeringsjaar, de zgn. Restauratie-Stèle, worden deze maatregelen beschreven. Met het herstel van de oude tempels wordt in wezen de hele financiële en economische infrastructuur van het land, die door Achnaton in het ongereede was geraakt, hersteld. Deze grote operatie wordt geleid door Maya, de opzichter van het schathuis, wiens prachtig gedecoreerde graf naast dat van Horemheb in Saqqara gelegen is. De twee viziers van Opper- en Neder-Egypte, Wesermontoe en Pentoe, eigenlijk de hoogste ambtenaren onder de farao, zijn intussen niet meer dan bijfiguren; Horemheb en Maya, en misschien ook Eje, maken de dienst uit.

Onder Toetanchamon wordt ook een begin gemaakt met de ontmanteling van de tempels en paleizen van Amarna. De stad blijft nog wel enige tijd bewoond, maar de elite is vermoedelijk al snel vertrokken; de meeste gaan terug naar hun standplaats van voor de Amarna-periode.¹⁹ Onder Toetanchamon's opvolgers zal het karwei worden afgemaakt en zullen de blokken naar elders worden verslept als bouwmateriaal voor nieuwe tempels. Wel zorgt Toetanchamon ervoor dat de lichamen van zijn vader Achnaton en zijn grootmoeder Teje (en misschien ook die van andere leden

¹⁹ Dit geldt bijvoorbeeld voor Ipy, een zoon van Amenhotep Huy, de domeinenopzichter van Memphis (W.C. HAYES, *JEA* 24 [1938], 9-24). Na de Amarna-periode keert hij uit Amarna terug naar Memphis, volgt daar zijn vader op en laat er in of vlakbij diens graf een graf voor zichzelf aanleggen. Ook de zonnepriester Meryre/Meryneith (zie de bijdrage van R. VAN WALSEM in dit nummer) lijkt naar Memphis teruggekeerd te zijn (het zal de lezer duidelijk zijn dat mijn interpretatie op dit punt verschilt van die van VAN WALSEM; ik heb de stellige indruk dat het nieuw ontdekte graf in Saqqara uit de late Amarna-tijd en het begin van de regering van Toetanchamon dateert, m.a.w. dat het graf van Meryre in Amarna ouder is dan dat in Saqqara).

van de koninklijke familie) in veiligheid worden gebracht. Het koningsgraf in Amarna wordt leeggehaald en de grafinsboedel zal later ten dele opnieuw worden gebruikt voor Toetanchamon's eigen begrafenis. Koningin Teje wordt waarschijnlijk bijgezet in het graf van haar man Amenhotep III in het Dal der Koningen; Achnaton zelf wordt met een ratjetoe van grafvoorwerpen in een anoniem graf weggestopt, het beroemde graf nr. 55 in het Dal der Koningen, een van de meest interessante en tegelijk helaas ook een van de minst zorgvuldig opgegraven graven in het Dal.

Horemheb probeert intussen in Egypte's buitenlandse wingewesten orde op zaken te stellen. Tijdens de regering van Achnaton waren de Hethieten als grootmacht opgekomen en hadden het rijk van Mitanni, waarmee Egypte sinds de tijd van Thoetmosis IV vriendschappelijke betrekkingen onderhield, van de kaart geveegd. Het machtsevenwicht in het Nabije Oosten was hierdoor grondig verstoord en sommige vazallen van Egypte in Syrië-Palestina waren uit lijfsbehoud naar de Hethieten overgelopen. Achnaton zelf was in deze situatie weinig krachtdadig opgetreden. De al genoemde Restauratie-Stèle zegt dan ook dat „wanneer men (in die tijd) troepen naar Syrië zond om de grenzen van Egypte uit te breiden, die geen enkel succes hadden”. Ook in het zuiden, in het voor de Egyptische economie zo belangrijke goudland Nubië, probeert Horemheb namens Toetanchamon de oude orde te herstellen.

Bouwprojecten

Intussen worden ook de grote bouwprojecten in Egypte hervat, naast het voeren van oorlog en het uitzenden van buitenlandse handelsexpedities de belangrijkste activiteit van iedere koning. Toetanchamon's bijdragen op dit gebied zijn lang onderbelicht gebleven omdat vrijwel alles dat hij gebouwd heeft later door zijn opvolgers is geusurpeerd. Bouwwerken die door Amenhotep III waren begonnen, maar die door Achnaton waren stilgelegd werden weer ter hand genomen. Inmiddels weten we dat Toetanchamon verantwoordelijk was voor de voltooiing en de decoratie van de door Amenhotep III onvoltooid achtergelaten grote colonnade van de tempel van Luxor (fig. 6 en 7).²⁰ Zowel in Luxor als in Karnak worden een groot aantal beelden opgericht van Amon en Moet en van Toetanchamon zelf. In Karnak²¹

²⁰ *Reliefs and Inscriptions at Luxor Temple I-II*, by the Epigraphic Survey (Chicago 1994-1998).

²¹ M. EATON-KRAUSS, „Tutankhamun at Karnak”, *MDAIK* 44 (1988), 1-11.

Fig. 6. Toetanchamon wierookt voor Amon. Reliëf in de colonnade van de tempel van Luxor. De cartouches zijn geusurpeerd door Horemheb (foto auteur).

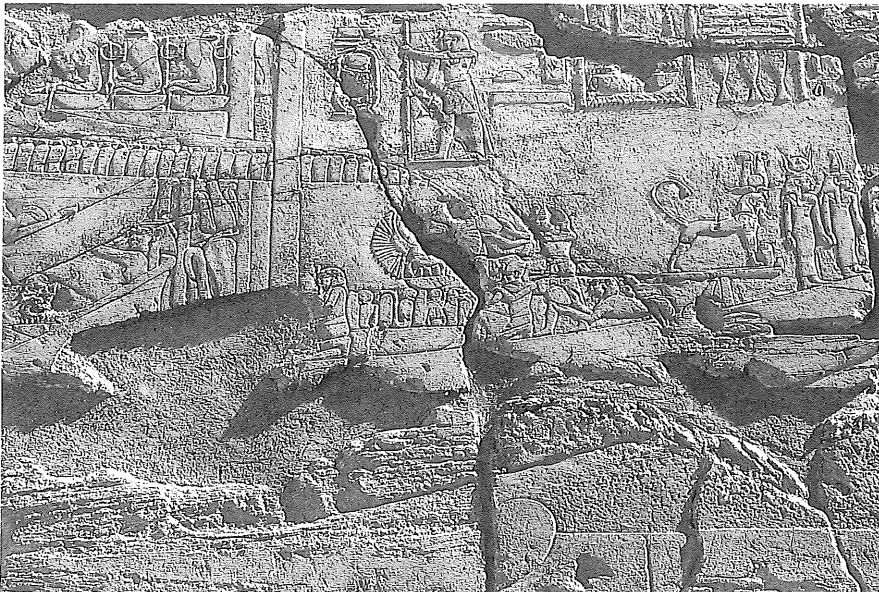

Fig. 7. Detail van een barkprocessie in de Opet-feest reliëfs in de colonnade van Luxor. De gevleugelde scarabee in het midden van de foto is een embleem van de troonnaam van Toetanchamon, Nebcheperoere, die bij de usurpatie van de reliëfs door Horemheb over het hoofd is gezien (foto auteur).

Fig. 8. Toetanchamon voor Amon, geusurpeerd door Horemheb. Oostmuur van de *Cour de la cachette* in Karnak (foto auteur).

wordt begonnen met de bouw van de Tweede Pyloon en waarschijnlijk ook met de centrale colonnade van de beroemde Grote Zuilenhal. Ook de reliëfs op de oostzijde van de Zesde Pyloon en de bekende beelden van Amon en Amaunet daar vlakbij dateren uit de tijd van Toetanchamon. Aan de achterkant van de Derde Pyloon met de grote barkenscène van Amenhotep III worden figuren van Toetanchamon toegevoegd om hem evenals dat in Luxor het geval is met de laatste voorganger vóór de Amarna-periode te associëren.²² Ook op de noord-zuid as van het tempelcomplex is Toetanchamon actief, bv. op de muren van de eerste hof (fig. 8). De sfinxenallee die de tempel van Amon en die van Moet met elkaar verbindt wordt eveneens verbouwd.²³ Vrijwel al deze bouwwerken zijn later door Horemheb geusurpeerd en ook is een kapel van Toetanchamon afgebroken en zijn de blokken ervan verwerkt in de vulling van latere pylonen (fig. 9

²² W.J. MURNANE, „The Bark of Amun on the Third Pylon at Karnak”, *JARCE* 16 (1979), 11-27.

²³ J. BERLANDINI, „Un dromos de Toutânkhamon du Xe pylône de Karnak”, *Cahiers de Karnak* VI, 1973-1977 (Le Caire 1980), 247-260.

Fig. 9. Blok van Toetanchamon, hergebruikt in de 9e pyloon van Karnak (foto auteur).

en 10). Op de Thebaanse westoever begint hij met de aanleg van zijn koningsgraf (vermoedelijk het graf dat later door Eje gebruikt werd) en met de bouw van de bijbehorende dodentempel bij Medinet Haboe. De kolossen van Toetanchamon uit deze tempel werden later eerst door Eje en daarna door Horemheb overgenomen. Ook buiten Thebe was hij actief. Zo weten we van bouwwerkzaamheden in Memphis, o.a. bij de Grote Sfinx van Giza,²⁴ en in Nubië (in Faras en Kawa). Egypte's rijkdommen waren ondanks Achnaton kennelijk beslist niet uitgeput, want ook de hofelite zette in deze tijd een aantal indrukwekkende grafgebouwen voor zichzelf neer, waaronder die van Horemheb en Maya en verscheidene anderen.²⁵

Dood, begrafenis en opvolging

Zoals al blijkt uit het korte overzicht van bouwactiviteiten is veel daarvan wel begonnen, maar niet afgemaakt. Dat komt omdat de jonge koning

²⁴ J. VAN DIJK & M. EATON-KRAUSS, „Tutankhamun at Memphis”, *MDAIK* 42 (1986), 35-41.

²⁵ G.T. MARTIN, *The Hidden Tombs of Memphis: New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (London 1991).

Fig. 10. Zuilfragment met reliëfpaneel van Toetanchamon, in situ in de oostelijke toren van de 9e pyloon van Karnak (foto auteur).

al in zijn tiende regeringsjaar sterft, vermoedelijk niet veel ouder dan een jaar of 17. Over zijn plotselinge en kennelijk onverwachte dood wordt veel gespeculeerd. Recentelijk is weer eens het oude paard van stal gehaald dat hij vermoord zou zijn; zelfs Scotland Yard is er bij gehaald om dat aan de hand van een oude röntgenfoto te „bewijzen”. Er verscheen een paar jaar geleden zelfs een boek van de hand van de Amerikaanse amateur-Egyptoloog Bob BRIER over de zgn. moord op Toetanchamon; zelfs de moordenaar wordt erin ontmaskerd: de doortrapte, op het koningschap azende Eje. Een botsplinter in de schedel zou erop wijzen dat Toetanchamon een klap op zijn hoofd gehad zou hebben. De feiten zijn echter heel wat prozaïscher. Als er al sprake zou zijn van een fatale schedelwond, dan nog kan die evengoed het gevolg van een ongeluk als van een misdaad zijn geweest. Maar zelfs dat scenario berust nergens op: de bewuste botsplinter is afkomstig van het zeefbeen dat de neusholte van de hersenholte scheidt en dat bij de mummificatie doorgeprikt werd om de hersenen via de neus te kunnen verwijderen. Een klein stukje van het zeefbeen is bij Toetanchamon kennelijk in de schedelholte achtergebleven. Over de werkelijke oorzaak van Toetanchamon’s vroege overlijden weten wij hoegenaamd niets. Hij zou zeker niet de enige farao zijn die op jonge leeftijd een natuurlijke dood is gestorven.

De politieke gevolgen van zijn plotselinge dood waren niet gering. Hij was de laatste telg van het koningshuis van de 18e dynastie en hij en zijn koningin Anchesenamón hadden geen kinderen. De gemummificeerde lichamen van twee doodgeboren baby's werden in het graf van Toetanchamón aangetroffen, maar levende nakomelingen waren er niet. De opvolging was nu dus een serieus probleem. Officiëel zou nu generaal Horemheb de troon moeten bestijgen: hij was immers de officiële regent met de functie van kroonprins.²⁶ Maar Anchesenamón had hier duidelijk grote moeite mee. In haar correspondentie met de koning van de Hethieten zegt zij herhaaldelijk dat zij onder geen beding wenst te trouwen met „een dieenaar van haar”, waarmee zij ongetwijfeld Horemheb bedoelt. Deze briefwisseling vormt een onderdeel van de dramatische gebeurtenissen die volgen op de dood van Toetanchamón. De Egyptenaren en de Hethieten zijn op dat moment met elkaar in oorlog en uit Hethietische documenten blijkt dat Egypte kort voor de dood van Toetanchamón een nederlaag had geleden bij Amki; het nieuws van deze nederlaag bereikte Egypte vlak na Toetanchamóns dood. Of Horemheb als opperbevelhebber van het Egyptische leger op dat moment persoonlijk in Syrië was weten we niet, maar het ligt gezien zijn functie voor de hand. Zijn positie aan het hof is er door de nederlaag bij Amki dus zeer waarschijnlijk niet sterker op geworden. In elk geval schittert Horemheb door afwezigheid bij de begrafenisplechtigheden van Toetanchamón. Toetanchamóns weduwe Anchesenamón schrijft nu een brief aan de Hethietische koning Sjoepiloelioema waarin zij zegt: „Mijn man is gestorven en ik heb geen zoon. Maar men zegt dat U vele zonen heeft. Als U mij één van Uw zonen geeft zal hij mijn echtgenoot worden. Nooit zal ik één van mijn dienaren uitkiezen om hem tot mijn echtgenoot te maken”. Hoewel de koningin in deze briefwisseling alleen met haar titel wordt aangeduid is het vrijwel zeker dat het om Anchesenamón gaat. Uit de verdere correspondentie blijkt dat zij haar voorstel tevens als een vredesvoorstel bedoelt: zij zal met een Hethietische prins trouwen, deze zal koning van Egypte worden en Egyptenaren en Hethieten zullen tot één volk worden. Sjoepiloelioema is stomverbaasd over dit verzoek en het is begrijpelijk dat hij de zaak in eerste instantie niet vertrouwt, maar na verdere onderhandelingen stuurt hij uiteindelijk toch zijn zoon Zannanza naar Egypte. Maar deze ongelukkige prins zal daar nooit aankomen; hij wordt onderweg vermoord.

²⁶ Zie voor het volgende meer uitvoerig het in n. 16 genoemde artikel en Th.P.J. VAN DEN HOUT, „De zaak Zannanza. Een Egyptisch-Hettitisch brievendossier”, *Phoenix* 39 (1993), 159-167.

Het is niet aannemelijk dat Anchesenamón met haar verzoek aan Sjoepiloeljoema geheel op eigen initiatief handelde en veel lijkt erop te wijzen dat Eje de hand in deze affaire heeft gehad. Door het aanvankelijke wantrouwen van Sjoepiloeljoema ging kostbare tijd verloren en om de begrafenisriten van Toetanchamón toch binnen de voorgeschreven 70 dagen te kunnen voltrekken, en waarschijnlijk ook om Horemheb voor te zijn, bestijgt Eje zelf de troon. Eje is dan ook degene die bij de begrafenis de laatste ritën aan Toetanchamón voltrekt en die daardoor officieel de nieuwe farao wordt. Toetanchamón wordt bijgezet in een klein, niet voor een koning bedoeld graf in het Dal der Koningen, misschien oorspronkelijk voor Eje als privé-persoon bedoeld. Het graf dat Toetanchamón voor zichzelf had laten uithakken in een zijtak van het Dal, vlakbij het graf van zijn grootvader Amenhotep III, was kennelijk nog niet voor gebruik gereed en zal later worden gebruikt als koningsgraf van Eje. Misschien was Eje's troonsbestijging in eerste instantie bedoeld als een tijdelijke maatregel tot de komst van de Hethietische prins, maar diens dood betekent dat Eje de eerstvolgende vier jaar koning blijft. De regenten- en kroonprinsentitel wordt Horemheb ontnomen en een kleinzoon van Eje, Nachtmin, wordt tot Eje's kroonprins benoemd. Maar na de dood van Eje grijpt Horemheb alsnog de macht; de eens zo machtige clan uit Achmim valt ten prooi aan een grondige *damnatio memoriae*: alle voorstellingen van Eje op monumenten van Toetanchamón worden uitgehakt en ook Eje's eigen monumenten worden afgebroken of geusurpeerd. Eje's koningsgraf wordt verwoest. Ook de beelden van Nachtmin worden aan gruzelementen geslagen.

Horemheb usurpeert ook de monumenten van Toetanchamón; vrijwel overal worden de cartouches van Toetanchamón vervangen door die van Horemheb. Dat was geen ongebruikelijke manier van doen in het oude Egypte, zeker wanneer een farao maar kort had geregeerd en veel onvoltooide bouwwerken had achtergelaten. Maar van een kwaadaardige *damnatio memoriae* zoals jegens Eje is geen sprake en het graf van Toetanchamón blijft onaangeroerd. Over het lot van koningin Anchesenamón weten wij niets; zij verdwijnt spoorloos van het toneel. Op de Restauratie-stèle van Toetanchamón stond zij oorspronkelijk tweemaal achter haar gemaal afgebeeld. Deze stèle wordt na zijn troonsbestijging door Horemheb geusurpeerd, waarbij hij zoals te doen gebruikelijk Toetanchamón's namen door die van hemzelf vervangt, zodat de afbeeldingen van de koning niet langer Toetanchamón, maar Horemheb voorstellen. De voorstellingen van Anchesenamón worden echter genadeloos uitgehakt, wat lijkt te wijzen op een diepe persoonlijke rancune jegens de vrouw die de troon van Egypte

nog liever aan de Hethietische vijand had willen uitleveren dan die aan hem, Horemheb te gunnen.

Pas in de tijd na Horemheb, onder de farao's van de 19e Dynastie, wordt Toetanchamon zelf samen met Achnaton, Nefertiti en Eje uit de officiële koningslijsten geschrapt; hun regeringsjaren worden opgeteld bij die van Horemheb, die voortaan wordt voorgesteld als de directe opvolger van Amenhotep III. Zelfs de preciese locatie van het graf van Toetanchamon raakte in de vergetelheid; de ingang verdween onder de stortplaats en de arbeidershutten van de bouwers van een later graf. Daardoor ontsnapte het vrijwel als enige aan de systematische leegroof die de andere graven in het Dal der Koningen aan het eind van het Nieuwe Rijk trof. Soms is de geschiedenis onverwacht rechtvaardig.

Bibliografie: gebruikte afkortingen

- AO = *Acta Orientalia*
ASAE = *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte*
BACE = *Bulletin of the Australian Centre of Egyptology*
BES = *Bulletin of the Egyptian Seminar*
BIFAO = *Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire*
BiOr = *Bibliotheca Orientalis*
BSEG = *Bulletin de la Société d’Égyptologie de Genève*
BSFE = *Bulletin de la Société Française d’Égyptologie*
CdE = *Chronique d’Égypte*
GM = *Göttinger Miszellen*
JARCE = *Journal of the American Research Center in Egypt*
JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
JSSEA = *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*
MDAIK = *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung
Kairo*
OMRO = *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te
Leiden*
RdE = *Revue d’Égyptologie*
SAK = *Studien zur Altägyptischen Kultur*
ZÄS = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.— (leden f25.—)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitsen op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hieroglyfenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hieroglyfische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), *„Ik hadde de nieuwsgierigheid”*. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727) (1997, 201 p., 54 ill.) f49,50.— (leden f32,50)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In januari 2000 is deel 3 in de reeks "Supplementen Ex Oriente Lux" verschenen:

GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De rijk geschakeerde geschiedenis van het Oude Nabije Oosten kennen wij vooral door een groot aantal schriftelijke bronnen van de meest uiteenlopende aard. Ze zijn afkomstig van verschillende culturen en volken, vastgelegd in allerlei talen en schriften, geredigeerd volgens zeer uiteenlopende schrijfradities, en geschreven met allerlei praktische, ideologische of (soms) wetenschappelijke bedoelingen. Dit boek geeft de lezer inzicht in deze boeiende wereld. Het presenteert en beschrijft de belangrijkste bronnen en gaat na wat hun achtergrond en historische betekenis is. Ook vraagt het naar de onderliggende geschiedbeschouwingen en onderzoekt hoe, met welke doel en op basis van welke feitenkennis en ideologie men in de oudheid de geschiedenis schreef, met zijn eigen verleden omging. Zes originele bijdragen van internationale deskundigen zijn hiervoor in het Nederlands vertaald. Een bibliografie informeert over de belangrijkste publicaties over geschiedenis, cultuur en geschiedschrijving en waar men originele historische teksten in vertaling kan vinden. Twee bijdragen gaan over *Egypte* (van E. Otto en E. Hornung), een over *Babylonië en Assyrië* (van A.K. Grayson) en de *Hettieten* (van H.G. Güterbock) en twee over het oude *Israël* (van M. Weippert en J.A. Soggin).

Dit boek van 170 pag. kunnen leden van Ex Oriente Lux verkrijgen voor de speciale ledenprijs van fl. 29,50, in België BF 550 (inclusief portiekosten). Na overmaking van dit bedrag op postgiro 229501 (EOL-Leiden) of rek. 431-0678801-62 (EOL-België), met vermelding van "Geschiedschrijving", wordt het na verschijnen toegezonden.